

μικροφιλολογικά τετράδια 23

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΣΑΒΒΑ ΠΑΥΛΟΥ
(1951-2016)

Λευκωσία
2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Ανθολόγιο κειμένων του Σάββα Παύλου [3]
Άρης Παύλου, Χρονολόγιο Σάββα Παύλου (1951-2016) [18]
Γιώργος Κ. Μύαρης, Σχεδιάγραμμα εργογραφίας Σάββα Παύλου (1973-2016) [23]
- Μυρτώ Αζίνα, Συνάντηση με έναν Μυκηναίο [27]
Θανάσης Βαλτινός, Για τον Σάββα Παύλου [28]
Γιάννης Βιολάρης, Ο Σάββας Παύλου και η αρχαιολογία: μια πρώτη ματιά [29]
Μιχάλης Βιολάρης, Ο Σάββας Παύλου [34]
Χρίστος Δάλκος, *Κάθε κτηνόν 'πού το τσουνάριν του κρέμμεται* [35]
Αλέξης Ζήρας, Η σημασία του ανατρεπτικού παραδείγματος στα μικροκείμενα του Σάββα Παύλου [37]
Κυριάκος Ιωάννου, Μικρό ρέκβιεμ για τον Σάββα Παύλου [40]
Μιχάλα Καραμπίνη-Ιατρού, Ένα τηλεφώνημα [41]
Δημήτρης Κόκορης, Δευτερογενής αξιοποίηση λογοτεχνικού προσώπου: ο Μανούσος Φάσσης του Σάββα Παύλου [42]
Άντρος Λυρίτσας, Ένας σεμνός ιδαλγός [44]
Γιώργος Μοράρης, Μια ευλαβική ανάμνηση / Η αρπαγή της Νίκης [45]
Λευτέρης Παπαλεοντίου, Για τη δημιουργική πεζογραφία του Σάββα Παύλου [46]
Κώστας Παπαπαναγίδης, Σάββα Παύλου: *Σεφέρης και Κύπρος* [49]
Θεοδόσης Πυλαρινός, Με τον τρόπο του Σάββα Παύλου [52]
Νίκος Σαραντάκος, Το μυστηριώδες *Ιφ* [54]
Στέφανος Σταυρίδης, Ό,τι πέρασε πέρασε σωστά [58]
Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ένας ακέραιος Ελληνοδιδάσκαλος [59]
Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αίρεσις βίου [61]
Τάκης Χατζηδημητρίου, Σάββας Παύλου: «Στην κηδεία του Σεφέρη...» [62]

μικροφιλολογικά τετράδια 23

Παράρτημα περιοδικού μικροφιλολογικά (αρ. 41)

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1986-2059

Αυτοδιάθεση

πέρασε πια η εποχή σου
να μαθαίνω νέα σου από εφημερίδες
να σ' αφήνω μηνύματα στον αυτόματο τηλεφωνητή
να σ' ανέχομαι συγκρίνοντάς με με την απόδοση του βαϊμπρέιτορ
κλειστά απογεύματα με ακροβασίες ηδονής
στο κρεβάτι σου
πολυτελές διαμέρισμα οδός Ηροδότου 16
ηδονογόνες απογειώσεις
αποσκωριασμοί που δεν συντελεστήκανε
τώρα ξανά στους δρόμους
τα χέρια στις τσέπες για σεργιάνι
ένα τσιγάρο στο στόμα
αεροπλάνος
κι αυτοκίνητος.

Τα ποιήματα της Μαριάννας, Λευκωσία, Τα Οχτωβριανά, 1981, σ. 21.

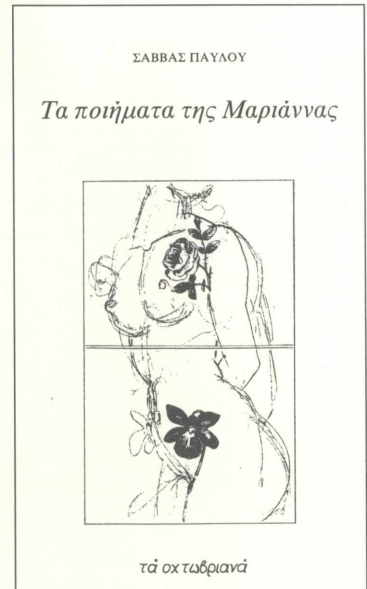
Για τη Μαριάννα (IV)

ο ορισμός του έρωτα
είναι βάρος ασήκωτο
το σηκώνω – μολυβένιο σεντόνι –
ν' αγγίξω το κορμί σου
λίγο πριν βουλιάξει
λίγο πριν βουλιάξουμε
σ' ένα εικονογραφημένο κρεβάτι.

Μέρες του '82, Λευκωσία, Αιγαίον, 1983, σ. 24.

Η τελευταία

– Αν ανοίξεις αυτή την πύλη θα τα μάθεις όλα!
Όλοι φεύγαν φοβισμένοι, θαρρετά προχώρησε μόνος
ο Οιδίποδας την άνοιξε
το φως τού ξέσχισε τα μάτια.
Στο βάθος όμως υπήρχε κι άλλη.
– Αν ανοίξεις αυτή τη θύρα θα τα δεις όλα.
Τόλμησε ο Ηράκλειτος.
Κι ύστερα όμως άλλη
κι άλλη. Κάθε φορά πιο βαθιά, με πιο σκληρό μυστικό,
ένας, κάθε τόσο, το τολμούσε. Σειρά
οι πόρτες με τον καιρό άνοιξαν όλες, έμεινε η τελευταία.

Τώρα εγώ, αυτή μπροστά μου:

– Αν την ανοίξεις, θα δεις το πριν απ’ τη Μεγάλη Έκρηξη!
Οι Εταιρείες κάνουν συνεχώς δημοσκοπήσεις: να προχωρήσει
ή όχι.

Άλλοι με φοβιάση ψηφίζουν «να», οι πιο πολλοί με πείσμα
λένε «όχι».

Α στο διάλογο, χαμένοι, που θα περιμένω τις επιλογές σας.

Έχω νιώσει τα πάντα μέσα από τα πάντα, σπρώχνω την πόρτα
το πυρ μ’ έχει αρπάξει ήδη και με κρίνει.

Δεν χρειάζεται πια η ποίηση.

Τα Ομηρογηθή, Αθήνα, Κουκκίδα, 2012, σ. 25.

Σάντσο, τ’ άλογό μου

Πολύπλοκο, δυναμικό, ο Σάντσο

κι ο Κιχώτης, σύστημα Κυβερνητικής.

Είσοδος της πληροφορίας: ένα μάτσο
μπιτ φτάνουν στο ζεύγος γης ισπανικής.

Στο ρίσκο, στους μύλους – «να φύγουμε» – ο ένας
σπαθί και – «τ’ άλογό μου» ο άλλος – «μπρος!»,
χωριάτα η κόρη για τον πρώτο χρυσής χτένας
είν’ τα μαλλιά της για τον Δον, κι είναι γαμπρός.

Ανάδραση με διαφορά μα η συνισταμένη
ένας μύθος πλήρης όσο και παλιός
μια σαντσοκιχώτεια μίξη

πικρή για μας που η ύπαρξη θα μένει
πάντα μισή, ή έτσι ή αλλιώς,
για το λειψό αυτό που όλο και νά! θα μας χιμήξει.

Γραμμή Τόκνο - Μικήνες, Αθήνα, Κουκκίδα, 2014, σ. 22.

Τριάντα τρεις τετρακτύες

«Τώρα Τετρακτύες. Σε δέκα συλλαβές (με τη δύσκολη δομή: μια, δυο, τρεις, τέσσερις συλλαβές για τον πρώτο, δεύτερο, τρίτο και τέταρτο στίχο αντίστοιχα), ν’ ανοίξεις και να κλείσεις έναν ποιητικό κόσμο. Είναι, πιστεύω, το πιο δύσκολο είδος συγκρινόμενο με τις τετρακτύες, το δεκαεπτασύλλαβο χάικου φαίνεται έπος. Κι ακόμα έπονται τα δύσκολα: αρχίζουν να εκλείπουν οι μονοσύλλαβες (για τον πρώτο στίχο) λέξεις, εκτός και αν άλλοι, πιο τολμηροί, περάσουν στον διασκελισμό και την αποκοπή λέξεων. Δεν το τολμά εγώ, δεν ξέρω αν θα πετύχει σ’ αυτούς που θα το τολμήσουν. (Από επιστολή στον Σ. Ζ.)».

II [Περί έρωτος]

Ρις,

όμμα,

ους, γλώττα –

δέμα ζητούν.

III

Πώς

φιλιά

ακουμπάς

με τα μάτια!

VII
Λες
στάρι.
Κι ανοίγει
άλλος καιρός.

VIII
Προ
Χριστού
αγάπη,
παρήγορη.

XI
Δος
ημίν
σήμερον
ευαίδοιον.

XIV
Δημητρίω Κοσμοπούλω
Πες:
Μνήμη.
Κι η μάνα
φτάνει γοργά.

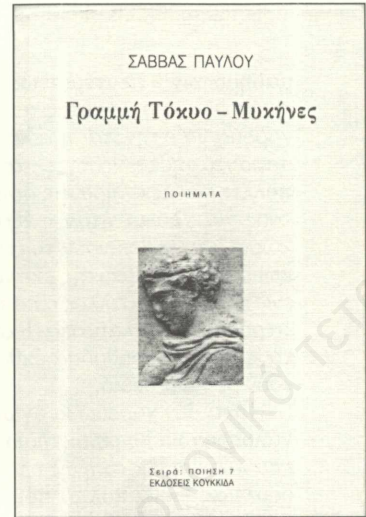
XVIII
Μην
τ' ακούν
τα πουλιά.
Είναι σκιάχτρα.

XXV
Ροζ
θέμα.
Εκείνη
φιλομειδής.

XXVIII
Δυο –
εγώ
κι η νύχτα –
ίδιο ίχνος.

XXX (15.1.1950)
Μια
φωνή:
Έ-νώ-σής.
Λαός ίστωρ.

Γραμμή Τόκου - Μυκήνες, ό.π., σσ. 11-19.

Περί ονομάτων και τόπων

Ακόμα και τα ονόματα είναι δικά του στίχου. Μπορούσε λοιπόν να 'ταν Κωνσταντίνος Παλαμάς; Μπορούσε λοιπόν να υπογραφόταν Κωστής Καβάφης;

Παλαμάς
Καβάφης
Καρυωτάκης.

Κωστής, Κωνσταντίνος, Κώστας. Ονόματα των στίχων, στίχοι των ονομάτων.

Εντάξει κάποιο ρηξικέλευθο, άντε να καταφέρεις κάτι καλό με μια κοινωνιολογίζουσα τομή – λίγα καινούργια στοιχεία και μικρές ανατροπές. Λοιπόν τί προσπαθείς να κερδίσεις μ' αυτό το εβραϊκό και καρκινικό; Πόσο μπορείς να πας; Πού πας μ' αυτό το «Σάββας»;

Το επί πλέον, Αθήνα, Ύψιλον, 1999, σ. 36.

Το μόνο της ζωής του ζειμπέκικο

Στον Ηλία Γκορη

Αν ζηλεύω; Φυσικά. Αρκετούς μάλιστα. Αυτούς που ξέρουν να χορεύουν, π.χ., και περισσότερο απ' όλους αυτούς που ξέρουν να χορεύουν ζειμπέκικο. Στο Εσπερινό Γυμνάσιο δυο τρεις φορές το χρόνο πηγαίναμε με τους μαθητές μας συνεστίαση σε κάποιο κέντρο της Λευκωσίας, ήταν ένα είδος αναπλήρωσης της σχολικής εκδρομής, αφού οι ώρες των

μαθημάτων – πεντέμισι ως εννιά το βράδυ – δεν μας επέτρεπαν τη συνηθισμένη εκδρομή του γυμνασίου. Σ’ αυτές τις συνεστιάσεις έβλεπες σιγά σιγά, μετά το φαί και τους πρώτους χορούς, να στήνεται η τελετουργία του ζείμπέκικου. Μαθητές μεγάλοι, τριαντάρηδες και σαραντάρηδες, κάποτε πάνω από πενήντα, αλλά και νέοι εικοσάχρονοι, που εργαζόνταν πολλές φορές σληρά, με δοκιμασίες και αντιξοότητες στη ζωή τους, που η μόνη καταφυγή τους για χρόνια ήταν η έξοδος σε κάποιο κέντρο για χορό, να σηκώνονται, να στήνουν κύκλο και να ξεκινούν το ζείμπέκικο. Βαρύς στο πάτημα, ανάλαφρος κάποτε στο ανασήκωμά του, ο χορευτής έκανε το γύρο του, τη δική του χορευτική κατάθεση, και καθόταν, ενώ σηκώνόταν άλλος από την ομάδα γύρω, που τον συνόδευε προηγουμένως κρατώντας το ρυθμό με παλαμάκια. Εκστατικοί, δοσμένοι στο ρυθμό και στο χορό, ωραίοι και έτοιμοι, τους παρακολουθούσα έκθαμβος. Πιστεύω ότι όσοι ξέρουν να χορέψουν ζείμπέκικο μετέχουν σε κάτι θεϊκό.

Γιατί δεν χορεύω κι εγώ, γιατί δεν προσπαθώ; Δεν έχω αυτό το τάλαντο και είμαι μεγάλος για να το αποκτήσω. Αν σηκωθώ να δοκιμάσω, έχω την εντύπωση ότι θα είμαι μια επανάληψη της σκηνης στον Δράκο του Κούνδουρου, όταν την προηγούμενη της μεγάλης δουλειάς – ένα κόλλο που η επιτυχία του θ’ αλλάξει τη ζωή τους – στήνεται ένα γλέντι και οι άντρες, λαϊκά στρώματα με το ένα πόδι στο περιθώριο, νευρώδεις και δυνατοί, χορεύουν ζείμπέκικο, και τότε μερακλωμένοι σηκώνεται και ο μικροαστός Ντίνος Ηλιόπουλος να χορέψει μαζί τους. Και γίνεται ένα εκπληκτικό κοντράστ με τις ωραιότερες χορευτικές φιγούρες των άλλων, τις δυναμικές κι επιδέξιες, και τις δικές του άβολες και αμήχανες – μεταξύ αστειότητας και θυμηδίας.

Ναι, κάποτε θα χορέψω κι εγώ. Όπως ταυτίζοντας τον εαυτό μου με τον ήρωα κάποιου πεζού μου – στο συρτάρι μου, αδημοσίευτο ακόμη – έγραφα: «Η ατμόσφαιρα ήταν φορτισμένη και από ανησυχία και αναμονή. Τα νέα που έφταναν αποδώ κι αποκει έδειχναν ότι η ένταση μεγάλωνε. Στην ταβέρνα “Black Stone” – “Μέγα Λίθο” την αποκαλούσε κάποτε ο Χάρης ή, πιο καλά, “στου Ευέλθων”, έτσι άκλιτα όπως το λέγαν οι πιο πολλοί – όπου μαζευόμασταν πίνοντας όλοι, άλλοι και για χορό, αρκετοί μιλούσαν για την επικείμενη επιστράτευση. Τότε μπήκε μέσα ο Δημήτρης και καταλάβαμε πολλά απ’ τη ματιά του κι από το ότι, αυτός που δεν χόρεψε ποτέ, πήγε στον πάγκο, ήπια ένα ποτήρι και “Ευέλθων” είπε, κι ένωσες ότι υπήρχε ένα όμικρον στην κλητική του, “βάλαε ένα ζείμπέκικο, θα χορέψω”.

»Στο ημίφως προχώρησε, τα πρώτα βήματα διστακτικά, μετά καιρία, η σκιά του πρόβαλε στον τοίχο, ορθώθηκε εκεί, σ’ ό,τι περικύκλωνε την πνοή μας, φιγούρα μοναχικού πολεμιστή».

Η πρώτη κίνηση, Αθήνα, Εστία, 2004, σσ. 67-69.

Άγραφον

Ήταν λίγο μετά την Εισβολή, κι οι μάνες όσων δεν γύρισαν χύθηκαν στους δρόμους ρωτώντας. Η απελπισία τις ρυτίδωσε σε λίγες μέρες, ήξεραν τι σημαίνει Τούρκος. Συνομήλικοι με τους γιους τους εμείς, μας έβλεπαν με κάτι μάτια, ντρεπόμασταν που ζούσαμε. Κάποτε όρμησε κοντά μου η Βασιλική, η μάνα του Παναγιώτη – συμμαθητής μου στο δημοτικό, έμαθε ότι τον είδα από τους τελευταίους, όταν απ’ το στρατόπεδό μας τους πήραν με τα καμιόνια για Κερύνεια, ήταν στο τελευταίο, με χαιρέτησε στη στροφή, σήκωσα κι εγώ το χέρι. Κι η μάνα του τώρα με ρωτούσε, με ρωτούσε, αν άκουσα, αν είδα, αν κάποιος κάτι ήξερε – τί ν’ απαντήσω;

Στην κουβέντα της, είπε μια φράση απελπισίας, και μέσα σ’ αυτό το όργιο της καταστροφής, ο νους μου έκανε κλικ στα διαβάσματά μου, σημείωσα αυτό που άκουσα, ήτανε κατευθείαν απ’ τον Όμηρο.

Από τότε σκέφτομαι να δώσω αυτήν τη μαρτυρία, πως μια γυναίκα στην κοινότητα Τριμιθιάς, δυο τάξεις του δημοτικού μόνο, είχε το ήθος κόσμου ομηρικού. Να δώσω χρονικό και μαρτυρία. Όχι, δεν θα το απολιθώσω ποτέ σε σελίδα, δεν θα το κάνω γραψίμι για κάθε χρήση, θα πεθάνω και δεν θα το πω σε κανένα. Αυτόν τον τόπο που έζησα, αλλάβαστρο μύρου που έσπασε δίπλα μου, σκορπώντας μια απελπισία μαύρο κρύσταλλο, τον σώζω αν δεν τον γράψω.

Μικρά δέκα, Λευκωσία, Αιγαίον, 2010, σ. 37-38.

Φώναξε τα παιδιά

Με τον τρόπο του Γιώργου Ιωάννου

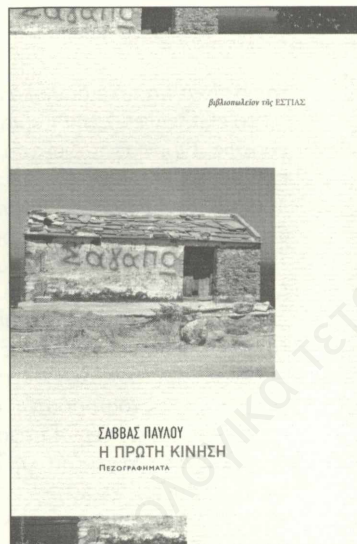
Μ' αρέσει η νεκρώσιμος ακολουθία της ορθοδόξου ημών εκκλησίας. Δεν ξέρω τί λένε οι άλλοι όταν θάβουν τους δικούς τους, οι καθολικοί να πούμε, αν όμως λένε κάτι διαφορετικό, είμαι έτοιμος να ομώσω εναντίον του παπισμού ξανά, γιατί αυτά είναι σοβαρά πράγματα. Και να δείτε τότε που θ' ανασύρω και το θέμα του «φιλιόκβε» αλλά και τόσα άλλα. Είναι και που δεν μ' αρέσουν αυτές οι νερούλιασμένες μουσικές από εκκλησιαστικό όργανο, που είδα στις κηδείες των καθολικών. Στο σινεμά, εννοείται, γιατί εγώ δεν πατώ στις εκκλησίες τους. Κι ας λένε μερικοί φίλοι ότι πήγαν, είδαν κι άκουσαν, και δήθεν ότι. Έχουν κάτι το σιροπιαστό αυτές οι μουσικές τους, εμάς είναι μόνο φωνή, ψαλμωδία καίρια. Κι ύστερα, τόσοι θάφτηκαν γρήγορα γρήγορα στους πολέμους ή στα πέλαγα σε καραβόπανο τυλιγμένοι, σε νησιά ναυαγών και σ' ερημιές, κυνηγημένοι φυγάδες και ληστές. Όταν τους θάβουν οι δικοί μας, σκέφτομαι ότι και σ' αυτές τις έκτακτες καταστάσεις θα λυτρώνονται, γιατί έκαναν αυτό που έπρεπε, τρεις ψαλμωδίες και στο χώμα, οι άλλοι θα νιώθουν σίγουρα λειψά, θα σκέφτονται πού 'ναι το όργανο να παίξει.

Με συγκινεί που η εκκλησία μας θάβει με τα ίδια λόγια νήπια και υπέργηρους, βασιλιάδες και ζητιάνους, ξεσηκώνει τα παλιά μου κοινωνιστικά φρονήματα αυτή η δημοκρατία του θανάτου, κυρίως όμως είναι και το αισθητικό αποτέλεσμα που έχει επιτευχθεί, τόσο σπουδαίο που δεν πιστεύω ότι το έργο αυτό είναι μόνο του Ιωάννη Δαμασκηνού, όπως καταγράφουν οι εγκυκλοπαιδείες και τ' άλλα έργα αναφοράς. Δεν γίνεται ένας άνθρωπος να ενσωμάτωσε όλη αυτήν τη σοφία, να εξέφρασε τόσες συλλογικές ανάγκες γύρω απ' το κυριότερο και το μόνιμο της παντοτινής φυγής.

Σκέφτομαι ότι η νεκρώσιμη ακολουθία φτιάχτηκε σιγά σιγά, όπως τα δημοτικά μας τραγούδια. Κάποιος, ίσως πρώτος ο Δαμασκηνός που λέγαμε, πήρε κάτι απ' τα παλιά, τα ειδωλολατρικά των Ελλήνων κι απ' όλο αυτό εδώ το κράμα της Ανατολής, πρόσθεσε κι άλλα απ' τη νέα θρησκεία και με τον καιρό, με λογισμένη αλλά και μ' αυθορμητισμό, από κηδεία σε κηδεία, από τόπο σε τόπο κι από παπά σε παπά, προσθέτοντας κι αφαιρώντας, δοκιμάζοντας και βλέποντας αντιδράσεις, των ζωντανών φυσικά, έγινε ύστερ' από αιώνες αυτό το άσμα ασμάτων για τον θάνατο.

Κι ας μην πάρει κάποιον ο οίστρος του ενάντια στα είδωλα, έτσι ετεροχρονισμένα σαν μερικούς ανόητους χριστιανούς που σπάζανε ελληνικά αγάλματα, ενώ η μάχη είχε κριθεί αιώνες πριν υπέρ της νέας θρησκείας, και με βρει και βλάσφημο, γιατί θα τον βγάλω αγράμματο και στενοκέφαλο. Με τέτοιο τρόπο κινήθηκε κι ένας παπάς κοντινός μου, στο γυμνάσιο μαζί, και στη φιλολογία αργότερα στο πρώτο έτος, τα παράτησε ύστερα για τη Θεολογική Σχολή, χάθηκε απ' την παρέα δέκα χρόνια και μας εμφανίστηκε παπάς.

Εκεί στη σχολή έμαθε ότι στην κηδεία το σπάσιμο του πήλινου αγγείου πάνω απ' τον

τάφο είναι παλιό ειδωλολατρικό έθιμο και σαν φανατικός νεοφώτιστος το έδεσε μέσα του να το εξαλείψει. Στην περιοχή του που τον βάλανε παπά, στην πρώτη του κηδεία τ' απαγόρευσε. Όρμησε πάνω του όλο το χωριό, κάτι ορεσίβιοι της Πιτσιλιάς, παρ' ολίγον ν' αρπάξουν φυτάρια κι αξίνες της ταφής. Εμείς έτσι θάβουμε τους πεθαμένους μας από πάπου προς πάπου, δεν θα μας πεις εσύ τί πρέπει να κάνουμε. Έγινε, λοιπόν, κι αυτή η κηδεία όπως έπρεπε, κι ο ίδιος δεν εμφάνισε ξανά αυτή τη ματαιοδοξία.

Τα ίδια και μ' έναν πρωτοσύγκελο, γραμματέα της Μητρόπολης Πάφου, τον πάτερ Ανθέμιο, δύστροπο γνωστό. Μου τα διηγόταν ο πατέρας του Στέφανου, επάγγελμα κηροποιός, ο γιος του ήτανε συμμαθητής του Άρη, του δικού μου. Είχαμε πάει τα παιδιά στη θάλασσα κι εκεί στις ομπρέλες ξεμείναμε οι μεγάλοι. Όπως τον έτριβε η γυναίκα του διάφορα αντιηλιακά, άρχισε τις γνωστές ιστορίες, οι δυσκολίες όταν κάποιος αναλαμβάνει μια παλιά κι ετοιμόρροπη οικογενειακή επιχείρηση.

Μόλις πήγε στην Πάφο να δει πελάτες και καταστήματα, τον κάλεσε ο πανοσιολόγιστος στη Μητρόπολη. Συλλυπητήρια του είπε για τον πατέρα του, ήταν καλός ο μακαρίτης, όμως είχε κάποια πείσματα και παραξενιές. Εσύ τώρα ξεκινάς, του τόνισε, πρέπει να συνεργαστούμε καλά. Και του υπέδειξε φορτικά ότι πρέπει να σταματήσει να φέρνει στα καταστήματα της πόλης κέρνα άκρα, ποδόχερα και κεφαλές. Είναι ειδωλολατρικά, του είπε, έτσι έκαναν και αυτοί οι χαμένοι, έπαιρναν στους ναούς τους τέτοια τάματα, μαρμάρια.

Τί να κάνω, σκέφτηκε, η Μητρόπολη είναι ο καλύτερος πελάτης μου, παίρνει πάνω απ' το μισό των κερών και των λαμπάδων. Σταμάτησε, λοιπόν, αλλά την επόμενη φορά που επισκέφτηκε τους κηροπώλες του στην Πάφο δεν τον θέλαν, είχαν στα καταστήματά τους τέτοια τάματα καινούργια κι ακόμη κεριά από άλλον. Έτρεξε στη Μητρόπολη, βρήκε τον γραμματέα οργισμένος. Χωρίς τάματα δεν παίρνουν ούτε κεριά και δεν θα πεινάσει το σπίτι μου για χατίρι σου, του φώναξε. Δεν του ξανάπε από τότε τίποτε.

Έτσι, λοιπόν, παλιά και καινούργια συνταιριάσανε. Και γιατί όχι, δικοί μας ήτανε, στον ίδιο τόπο, κι αυτοί Θεό ψάχνανε. Οι χριστιανοί που αναλάβανε μετά, κόφανε λοιπόν κάθε ξύγκι, δεν έχουν τίποτε περιττό οι ψαλμωδίες της ταφής, να μην πω ότι παρακόψανε κι απ' το ψαχνό. Όμως, τελευταία, πηγαίνοντας τακτικά στις κηδείες, σιγά σιγά νιώθω πως κάτι πρέπει να προστεθεί, όπως εμπλουτίζανε και προσθέτανε με τον καιρό και στα παλιά μας τραγούδια. Κι ενώ ακούω με θαυμασμό και κατάνυξη το «μετά πνευμάτων δικαίων τετελειωμένων» και «ένθα απέδρα οδύνη, λύπη και στεναγμός», ακόμη το κεντρομόλο «παραδείσου πάλιν ποιών πολίτην με», σταματώ κι αναλογίζομαι εκεί που λέει πως είδε τα κόκαλα των πεθαμένων κι αναρωτιέται: ποιος είναι βασιλεύς ή στρατιώτης, πλούσιος ή πένης, δίκαιος ή αμαρτωλός; Ακόμη και σήμερα, αυτό το τελευταίο μού φαίνεται απίστευτο που το διαλαλεί η Εκκλησία. Θα περίμενες μια διάκριση, κάτι που να ξεχωρίζει δικαίους και χαμένους.

Είμαι σίγουρος ότι, αν έβαζες σήμερα όλους τους λογοτέχνες που εκκλησιάζονται να γράψουν μερικούς στίχους για κόκαλα δικαίων και αμαρτωλών, θα ξεχώριζαν τα πρώτα, θα τόνιζαν ότι αυτά άγιασαν, ξεχνύεται από μέσα τους μια ευωδία, κι αναβρύζει μύρο.

Δεν τα καταδέχεται αυτά η νεκρώσιμος ακολουθία της Εκκλησίας μας, της ορθόδοξου Εκκλησίας, εννοείται. Τίποτα, λέει, όλα εκεί, στην ισοπέδωση του κάτω κόσμου, βρόμα και δυσωδία. Έτσι χαστουκίζουν οι ψαλμωδίες της ταφής. Δεν σου δίνουν γλυκερές ψευδαισθήσεις, κάθε λίγο υπάρχει ένα χτύπημα ρεαλισμού, αλλά μετά ακολουθεί η παραμυθία, «ζωή ατελεύτητος» και «εν γλυκασμώ ωραιότητος Ιησού». Χαστούκι και παρηγοριά. Εκεί, λοιπόν, στη σκηνή με τα κόκαλα, σκέφτομαι ότι πρέπει να προστεθεί και κάτι άλλο: Αυτούς κανείς δεν τους θυμάται. Καλύτερα, με τον τρόπο τον πρόποντα: Τίς εστιν μμνησκόμος και τίς λησμονηθείς;

Τέρμα τα φέματα. Αν πεθάνεις, μόνο η μάνα σου σε θυμάται, η πύρινη μνήμη της μάνας, όπως έλεγε κι ο Χάκκας σ' αυτές τις μελέτες θανάτου που έκανε παρατηρώντας τον εαυτό του και τους άλλους στις πτέρυγες των καρκινοπαθών. Όταν βλέπαμε τις ματαιοδοξίες τις ανθρώπινες των Αθηναίων, κοροϊδευάμε με τον Μάρκοβιτς ότι κι αυτός θα πάει «μισός μέσα στο πορτ μπαγκάζ του ταξί και μισός έξω». Ήμασταν φοιτητές τότε που διαβάζαμε εμμονώς Σκαρίμπα και πρωταγγίζαμε Γιώργο Ιωάννου και τον συγγραφέα του «Μπιντέ», που το 'γραψε αυτό για έναν παπά, για τον παπα-Θανάση, χωρίον Χαλκιάδες Αρτης. Κι όταν βλέπαμε μια τέτοια μεταφορά, με το φέρετρο στο μισάνοιχτο στόμα του πορτ-μπαγκάζ, λέγαμε εν χορώ: Όπως το είπε ο Χάκκας «μισός μέσα, μισός έξω». Όταν φέραν τη μάνα μου στο φέρετρο με το ταξί απ' το νοσοκομείο όπου τέλειωσε, σκέφτηκα πως κάποιος που διάβασε Χάκκα θα το 'χε πει κι αυτός στη διαδρομή κι ένιωσα την πίκρα της διάστασης: ζωή και γραφήμα, έβρισκα τις φιλολογικές μου υπογραμμίσεις.

Εκεί στην ταφή ένιωθα ότι μαζί της έθαβα πια και τόσα άλλα, κι όμως μια αίσθηση ελευθερίας αναρρίπιζε τον αέρα. Φτάνοντας πίσω στην Κύπρο ήταν η μόνη αγκύλωση που είχα, μην κάνω κάτι και πληγωθεί. Τώρα, δεν είχα να δώσω λογαριασμό σε κανέναν. Μα τούτη την ελευθερία την πλήρωνα με κάτι άλλο, ήξερα πως αν χανόμουν δεν θα 'χε πια κανένα να με θυμάται, έφευγ' εκείνη που θα με κρατούσε στη μνήμη όσο κρατούσε κι αυτή. Δεν τις ξεδιάλυνα ακόμη τις σκέψεις τούτης της μέρας, περίπλοκες κι αντιλεγόμενες μέσα στην γρασία των ματιών. Κι όμως, ένα μέρος τους μέχρι σήμερα αποτελεί σημείο αναφοράς και κρίσης. Κάποτε που ζηλόφθονα κι ανταγωνιστικά συγκρίνομαι με άλλους, άσ' τον αυτόν τον βολεψάκια, σκέφτομαι, έζησε με μάνα 26 ή 30 χρόνια παραπάνω από μένα, στα 47 του την έθαψε ή στα 51 του.

Η πύρινη μνήμη της μάνας, λοιπόν, και μόνον αυτή, όλα τ' άλλα προχωρούν χωρίς να κοιτούν πίσω. Το 'ζησα αυτό και το '95 στο Γυμνάσιο της Λάρνακας, το ιστορικό σχολείο της πόλης που ιδρύθηκε πρώτο. Ο διευθυντής ήταν παλιός της Ε.Ο.Κ.Α. που, συνέχεια, ανακατευόταν με μνημόσυνα κι επικηδείους, κάθε επέτειο όλο και κάποιο σωματείο θα τον καλούσε για τον πανηγυρικό. Ήθελε, λοιπόν, να προσδώσει κι άλλη ιστορία και δάφνες θυσιών στο σχολείο που διεύθυνε, κι έβαλε να βρούμε αν απ' τους νεκρούς της εισβολής ήταν και κάποιος παλιός μαθητής μας. Θα δημοσίευε τα ονόματα στο σχολικό περιοδικό, σε μια σελίδα που θα 'μοιάζε με περγαμηνή που ξετυλίγεται. Έτσι έκανε και μόλις μας πρωτοήρθε διευθυντής, στο πρώτο τεύχος, σε μια περγαμηνή που έπιανε ολόκληρη τη σελίδα, είχε τρία ονόματα – παλιοί απόφοιτοι του σχολείου, εθελοντές που έπεσαν στους Βαλκανικούς οι δυο κι ο άλλος του Σαράντα. Δεν θα βρούμε τρεις-τέσσερις δικούς μας κι απ' το '74; μου είπε μ' αδημονία.

Ήμουν α υπεύθυνος του περιοδικού, έπεσε κι αυτό στη ράχη μου. Αποφασίσαμε να το φάξουμε με την τάξη μου στο πρακτικό τμήμα της δευτέρας. Πήρα τον κατάλογο με τα στοιχεία των νεκρών του πολέμου και φωτοτυπίες με τους καταλόγους των αποφοίτων του σχολείου μέχρι το 1974, κάθε μαθητής κρατούσε τον κατάλογο ενός χρόνου, καμιά εξηνταριά άτομα. Διάβαζα ένα ένα τα ονόματα των νεκρών κι οι μαθητές κοιτούσε ο καθένας στον κατάλογο με τους αποφοίτους που κρατούσε και συνέκρινε. Δυο τρεις φορές που συνέπεσε τ' όνομα κοιτάξαμε και τ' άλλα στοιχεία, αν ταίριαζε η ηλικία του νεκρού με το χρόνο αποφοίτησής του· ήταν διαφορετικά.

Στην αρχή, οι μαθητές έδειξαν πως μπήκαν στο πνεύμα της αναζήτησης, το βρήκαν ενδιαφέρον που θα περνούσε και η ώρα έτσι, ύστερα βαρέθηκαν και μετά, σαν ξεβαρρέφανε, άρχισαν και την πλάκα, καθώς δεν εντοπιζόταν κάποιος του σχολείου μας. «Δεν βρέθηκε πελάτης για το κατάστημα» έλεγαν «πότε θα μπει ο πρώτος;» κι άλλα. Πήγα να θυμώσω, δάσκαλος στενοκέφαλος, ότι οι μανάδες τους 21 χρόνια ακόμη τους ζητούν, γυρίζουν με τις φωτογραφίες τους στους δρόμους, όμως σκέφτηκα: ούτε καν για τη σκληρότητα της νιότης μη μιλήσεις, είναι πιο φυσιολογικά τα πράγματα. Εσύ έκλαψες τους νε-

κρούς του Ελ Αλαμίν ή του Ρίμινι; είπα μέσα μου. Κι αυτοί έπεσαν μερικά χρόνια πριν γεννηθείς.

Γι' αυτό πρέπει απαραίτητα να προστεθεί στην φαλμωδία της κηδείας: Αυτούς κανείς δεν τους θυμάται. Και θα 'ναι πιο σκληρό στην εποχή μας που όλοι να τους θυμούνται θέλουν, που επιθυμούν κάθε στιγμή τους να αποτυπωθεί για το παντοτινό. Τους βλέπω να φωτογραφίζονται, να βιντεοσκοποούνται, να κινηματογραφούνται σε γάμους, βαφτίσια κι εκδηλώσεις, παραγέμισαν τα σπίτια φωτογραφικά λευκώματα και βιντεοθήκες. Μπορείς να δεις την πορεία αρκετών μέρα με τη μέρα σχεδόν. Απ' τις πολλές που έχουν ξεσκαρτεύουν οι ίδιοι τις φωτογραφίες τους ή πετούν παλιές δικών τους που αποδήμησαν ή βρίσκουν σε σπίτια που νοικιάζουν. Έτυχε αρκετές φορές να δω στους τενεκέδες των σκουπιδιών αμέτρητες φωτογραφίες σχισμένες και χιλιάδες μέτρα κουρελιασμένες βιντεοταινίες. Και φοβάμαι τώρα με τους ηλεκτρονικούς γλύπτες, που κάθεσαι μπροστά στο κομπιούτερ και σου βγάζει στο πι και φι την προτομή σου με κάποιο ειδικό μίγμα, θα γεμίσουν οι χωματερές κεφάλια.

Λοιπόν, ας τ' αφήσουμε τα εύκολα λόγια, με μάνα ή χωρίς, η κατάληξη είναι η ίδια. Ένα στίχο, λοιπόν, θα πω τότε και θ' αναχωρήσω. Κι εδώ είναι που μπαίνει ο Σεφέρης. Δύσκολη η συγκατοίκηση μαζί του, ώσπου να τελειώσω τη διατριβή, δέκα ολόκληρα χρόνια, πέρασα φάσεις και φάσεις, παραδοχής κι απόρριψης, θαυμασμού και απώθησης. Πλήρως πολύ για τον κύριο Σεφέρη, κόπο και χρόνο και δυσκολίες μέχρι και αρρώστια. Ήταν να δουλέψω στο σπίτι του, να δω τ' αρχείο και τα βιβλία του. Το πρωί του Μάρτη, που κανόνισα με την κυρία Μαρώ την πρώτη συνάντηση, με τρώγαν τα ρούχα μου. Λέω, δεν μπορείς να πας στη χήρα του πρώτου ελληνικού Νόμπελ σαν λέτσος, αυτή, γυναίκα πρεσβευτή, έχει φάει σε μέγαρα και παλάτια. Πήγα αμέσως κάτω σ' ένα κατάστημα κι αγόρασα ένα ζευγάρι παπούτσια, τα παλιά τα πέταξα στον διπλανό κάλαθο. Ανέβηκα πάνω, βρήκα ένα σιδερωμένο πουκάμισο, πολύ καλό, το φόρεσα, είδα το μπουφάν είχε παρακαιρίσει, λέω τέλος Μαρτίου είναι, μπορώ να πάω χωρίς μπουφάν. Έτσι με το πουκάμισο πήγα με τα πόδια ως την οδό Άγρας.

Μεταλλαγές του ανοιξιάτικου καιρού, όταν χτυπούσα το κουδούνι της Μαρώς κατάλαβα ότι την είχα αρπάξει. Δεν είπα τίποτα, κουβέντιασα λίγο μαζί της και δούλεψα ύστερα σιωπηλά μερικές ώρες εκεί, όταν επέστρεψα στο σπίτι ήμουν στα πρόθυρα κατάρρευσης, την άλλη μέρα στον καθρέφτη είδα τον λαιμό μου ολόασπρο, πυώδης αμυγδαλίτιδα, έμεινα στο κρεβάτι μια βδομάδα με κάτι αντιβιοτικά, που σκότωναν κριάρι αν όχι ταύρο.

Είχα τελειώσει τότε την έρευνα και στο σεφερικό αρχείο της Γενναδείου κι άρρωστος έγραψα στον Νάσο, που επέπτευε τη διατριβή μου. Κύριε Βαγενά, του λέω, έτσι τον αποκαλούσα τότε, ο κύριος Σεφεριάδης με απωθεί, είν' ο παιδιόθεν σοφός και τακτοποιημένος, η συγγενής διαμαρτία για προγραμματισμό. Σε ανύποπτο χρόνο τα κανόνισε όλα για την τελική του εικόνα και υστεροφημία. Δεν τον πάω, από τότε που πήρε μολύβι στο χέρι του σκηνοθετούσε τα πάντα, όλα τα 'χει στους φακέλους διευθετημένα, μ' επεξηγήσεις κι υποστηρικτικά, το καθετί εγωκεντρικό, με τις κλασικές οριοθετήσεις της ψυχανάλυσης πρέπει να 'ταν δυσκοιλιος.

Και για την Κύπρο το ίδιο νιώθεις, ότι από πολύ παλιά, από το '53 ακόμα, απ' την πρώτη επίσκεψή του εκεί, οργάνωνε τους φακέλους του για τον μελετητή, έναν Κύπριο προφανώς, που ύστερα από σαράντα και πενήντα χρόνια θα καταπιανόταν για τις σχέσεις του με το νησί. Από κοντά τα ίδια θα του ψιθύριζε κι ο Σαββίδης, ομοτράπεζός του εκείνα τα χρόνια, που θα του απαριθμούσε ηδονικά τις μελλοντικές διατριβές γι' αυτόν, ιδού λοιπόν υλικό για μιαν ακόμη: «Σεφέρης και Κύπρος». Ένωθα σαν ενεργούμενό του σε κάτι που 'χε σχεδιάσει εδώ και δεκαετίες, ένα κομμάτι του παζλ που τακτοποιούσε σαν τη μεταθανάτια εικόνα του, σου 'ρχόταν να φωνάξεις «Εμ, δεν παίζω, κύριε Σεφέρη».

Όμως, έπαιξα και τελείωσα, κι όχι μόνο αυτό αλλά σκέφτομαι πως θα τελειώσω και με δικό του στίχο. Αυτόν τον στίχο που ζητούμε όλοι σαν κατακλείδα κι ανακεφαλαίωση, σαν επιστέγασμα μιας πορείας και κλείσιμο. Γιατί, εκεί στο μεσοστράτι της ζωής, αρχίζεις και σκέφτεσαι πού είσαι και πώς βρέθηκες εκεί, κι όλο κι αναθαρρεύουν τα αν και τα μήπως. Και συνεχώς αναρωτιέσαι: Κι αν τότε δεν ήσουν τόσο εύπιστος, κι αν έμενες στην Αθήνα, μήπως μια άλλη επιλογή τότε, μήπως όταν τα διέλυσες με την Κωνσταντία, και έπρεπε να δεχόσουν την πρόταση για την υποτροφία στις Βρυξέλλες, κι αν δεν γινόταν εκείνη η τυχαία συνάντηση που καθόρισε τόσα, και αν... και αν... και η ζωή σου ξαναγράφεται κι αλλάζει πορεία και συντεταγμένες.

Για λίγο καιρό μόνο, γιατί κάποια στιγμή καταλαβαίνεις. Δεν θα ξαναμοιραστεί η τράπουλα, δεν μπορείς να ανασχεδιάσεις και να ξαναπαίξεις νέους ρόλους, δεν υπάρχουν άλλες προοπτικές, ό,τι έγινε... Μακριά, λοιπόν, από σένα αυτά, δεν είσαι τόσο μωρόπιτσος, τώρα πια ξέρεις. Κι όπως περνούν τα χρόνια, λες εντάξει και, μάλιστα, σκέφτεσαι και τον τελικό σου στίχο, αυτόν που παραμερίζει εμμονές, διαγράφει πείσματα κι εγωισμούς και σ' ενώνει με ό,τι δεν κατάφερες μέχρι εκεί να προσδιορίσεις. Και για σένα είναι του Σεφέρη. Στεγνός και δυσκόλιος, όμως τον έγραψε: «Φώναξε τα παιδιά να μαζέψουν τη στάχτη και να τη σπείρουν / ό,τι πέρασε πέρασε σωστά». Ξέρω πως, όταν θα 'ρθει η ώρα, αυτόν πια θα πω, αυτός μου ταιριάζει κι αυτός με κλείνει, κι ένα φως χωρίς κέντρο θα καταυγάσει τα πάντα, μια ηδονική ηρεμία πριν από την παραδοχή. «Φώναξε τα παιδιά...».

Να πάρουν τη στάχτη, όμως, μόνο; Ο αιώνιος δηλαδή κύκλος της ζωής; Η επανάληψη στην ίδια αφετηρία πάντα; Τα συζητούσα με τον Αντώνη στο σπίτι του κι όταν βαρεθήκαμε την κουβέντα είπαμε να παίξουμε σκάκι, στο τέλος καταλήξαμε να δούμε κάποιες παρτίδες από το περιοδικό *Chess*. Έχει μια εκπληκτική άσκηση, μου είπε ο Αντώνης, είναι του Σέτζελ από παρτίδα του 1909. Ματ σε τρεις κινήσεις, αλλά οι εναλλακτικές περιπτώσεις είναι απίστευτες. Βρήκε τη σελίδα που έπρεπε στο περιοδικό κι είπαμε να στήσουμε τα πιόνια. Όμως, όσο κι αν ψάξαμε στο κουτί και το συρτάρι, ο λευκός πύργος είχε χαθεί, βάλαμε στη θέση του τον αναπτήρα μου. Ο Αντώνης από οικοδοεσποτική αβροφροσύνη έριξε τον δικό του πύργο στο κουτί κι έβαλε στη θέση του το ποτηράκι του λικέρ. Καλύτερα, επεξήγησε, έτσι θα νιώθω ότι δεν σε ρίχνω.

Αρχίσαμε κι η παρτίδα, που πρωτοδιατυπώθηκε το 1909, ατάραχη βιάδιζε ύστερ' από ενενήντα δύο χρόνια χωρίς να την ενοχλεί η αταξία της αποτύπωσής της. Ήταν όλα ένδον, στον πυρήνα, κι ανοιγόταν τώρα διαφορετρόπως, η ίδια πάντα, όμως και διαφορετική όπως συγκέντρωνε με τα χρόνια αγάπη κι ενδιαφέρον και λύσεις των παικτών. Νομίζω, για να επιστρέψουμε στην παλιά μας συζήτηση, πως όλοι έτσι πορευόμαστε. Άρα, επιμένω και βεβαιώνω ξανά, εκείνη την ώρα θα πω σίγουρα «φώναξε τα παιδιά να σπείρουν τη στάχτη / ό,τι πέρασε πέρασε σωστά», αλλ' αυτή η στάχτη θα πρέπει να είναι διαφορετική, η γραμμή δεν θα κλείσει σε κύκλο, θα 'χει πλησιάσει ίσως πιο κοντά στο σημείο, τον παρθένο αριθμό και το σύμβολο.

Έτσι έγινε με τους τάφους της Δένειας λίγες μέρες από τότε. Η μπουλντόζα βάθαινε το οικόπεδο για το υπόγειο της οικοδομής κι έπεσε πάνω σ' αρχαίο νεκροταφείο. Όπως υποχώρησε ξαφνικά η γη, τ' όχημα ανατράπηκε κι ο οδηγός κινδύνεψε να γίνει λιώμα, γλίτωσε με λίγα γδαρσίματα. Ήταν τάφοι της αρχαϊκής εποχής, γεμάτοι σκελετούς και δίχρωμα αγγεία με ψάρια και πουλιά.

Ήταν μια μαγεία, μια σχεδία του χρόνου, που φάνηκε ανέπαφη και αρτιμελής στους καιρούς μας, ύστερα από δυο χιλιάδες επτακόσια χρόνια. Όμως, στον πρώτο τάφο που όρμησε στην πτώση της η μπουλντόζα είχαν σπάσει τα περισσότερα αγγεία. Όταν τελείωσε η πρώτη αναστάτωση – αρχαιολόγοι κι αστυνομικοί, δημοσιογράφοι και φωτογραφίες –, πήγα ξανά. Όλα τα αντικείμενα είχαν μεταφερθεί, μόνο οι σκελετοί είχαν μείνει

κι ένας φύλακας, κυρίως γιατί οι αρχαιοκάπηλοι άρχισαν να τριγυρίζουν εκεί για άλλους τάφους.

Μπήκα σκυφτός μέσα στην πρώτη τρύπα και κοίταξα μ' απορία ξανά το μαύρο βαθούλωμα της νεκροκεφαλής, εκεί που πριν ήταν τα μάτια. Τότε διέκρινα το όστρακο του αγγείου μέσα στα κόκαλα του στήθους μαζί με άλλα χρώματα της κατάρρευσης. Παραμέρισα τα κόκαλα, κι η αίσθηση στο χέρι σαν ν' άγγιζα σε πετρώματα ασβεστίου. Πήρα τ' όστρακο, είχε κάτι περίεργες γραμμές. Το 'βαλα στην τσέπη και το βράδυ έτρεξα στον Μενέλαο Χριστοδούλου. Μου τ' αποκρυπτογράφησε αμέσως. Γραμμένο στην κυπροσυλλαβική, ίσως γυναικείο, ένα σκέτο όνομα: ΔΙ-Ο-ΘΕ-ΜΙ.

Φώναξε τα παιδιά, Αθήνα, Κουκίδα, 2014, σσ. 9-19.

Τα επικίνδυνα υποκοριστικά

- Ένα σαντουιτσάκι, τυροπιτούλα;
- Μια τυρόπιτα.
- Αναψυκτικάκι, ένα χυμούλη;
- Αναψυκτικό.
- Κοκαχολίτσα;
- Κόκα κόλα.

Με ενοχλεί και με προβληματίζει ο υποκορισμός των πάντων στη σύγχρονη ελληνική έκφραση. Ο προηγούμενος διάλογος είναι καταγραμμένος όπως ακριβώς ειπώθηκε. Είχα μπει κουρασμένος και διψασμένος σ' ένα τοστάδικο της Αθήνας και η κορασίδα με υπεδέχθη εύχαρις και προσηνής.

Ακούγοντας τα υποκοριστικά της, θυμήθηκα μια που της έμοιαζε, που λίγες μέρες πριν είχε ξεσαλώσει όλους τους μεσήλικες άνδρες στην καφετέρια όπου συχνάζω. Πώς βρέθηκε σ' αυτό τον τόπο δεν μπορούσα να καταλάβω, η ηλικία της έχει τα δικά της στέκια, όμως αυτή εκεί με τις ώρες να πίνει τους φραπέδες της και να τηλεφωνεί, αποκάλυπτε ωραίες γάμπες, χαμογελούσε, κοιτούσε τους άνδρες κι έπαιρνε μοιραία ύψη, ξεφυσούσε καπνό κι άνοιγε τα σκέλια δήθεν να πάρει πιο άνετη στάση, όλοι κοιτούσαν και σκέφτονταν το μεριδίό τους που χάθηκε, ο φίλος μου που στην αρχή την χαρακτήρισε με θαυμασμό «την αφιλότιμη», στην εξέλιξη, όταν το παράκανε με τα τσαλίμια της, «είδες το αιδουάκιον» είπε, και όταν εγώ τον κοίταξα ξαφνιασμένος για τη λέξη, πρόσθεσε με έπαρση για τη γλωσσοπλαστική του ικανότητα, «να είναι υπερυποκοριστικό, υποκοριστικάρα μάλλον».

Ακούγοντας, λοιπόν, τα λόγια της καπηλίδος, σκέφτηκα ότι και σε μια άλλη περίοδο της ελληνικής γλώσσας είχαμε επέλαση της σμίκρυνσης, κάποτε κυριολεκτώντας, κάποτε «προς θωπέαν ή χλεύην»: τυρός > τυρίον > τυρί, όφης > οφίδιον > φίδι, ρύαξ > ρυάκιον > ρυάκι. Σήμερα δεν τα αισθανόμαστε έτσι, τα θεωρούμε κανονικά ουσιαστικά, αγνοούμε την προηγούμενη υποκοριστικοποίηση και, όταν θέλουμε να εκφράσουμε τη σμίκρυνση των πραγμάτων, λόγω τρυφερότητας, αλλά και κάποτε υποτιμητικά, φτιάχνουμε καινούργια επί των παλιών υποκοριστικών: φρούδι - φρουδάκι, φίδι - φιδάκι. Κάποτε σκέφτομαι ότι αυτός ο υποκορισμός έγινε και μέσα στα πλαίσια απλοποίησης της γλώσσας που συνέβηκε στους αλεξανδρινούς χρόνους. Έτσι το όφης (του όφεως) της τρίτης κλίσεως έγινε δευτερόκλιτο: οφίδιον, οφιδίου. Το ίδιο και διάφορα άλλα περιπτουσίαβα: η οφρύς (της οφρύος) έγινε το οφρύδιον (του οφρυδίου), το όμμα (του όμματος) έγινε το ομματίον (του ομματίου) ο όρχις (του όρχεος, οι όρχεις) έγινε το ορχιδιον, του ορχιδίου, τα ορχίδια. Έτσι έγινε και η ένταξή τους στην ομάδα των ονομάτων της γραμματικής που έχουν πιο ομαλή κλίση.

Μήπως όμως πρέπει να δούμε και άλλες παραμέτρους; Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν μιλάμε στα παιδιά, χρησιμοποιούμε συνεχώς τον υποκορισμό: η τσαντούλα, η μαμάκα, το μολυβάκι σου. Έτσι τα υποκοριζόμενα, στη συνομιλία με τα παιδιά, λειτουργούν ως απόσβεση του αιχμηρού, του τραγικού και του δύσκολου της ζωής. Με άλλα λόγια δημιουργούν έναν κόσμο γεμάτο παιχνίδια και ακίνδυνα πράγματα. Γιατί, λοιπόν, τα υποκοριστικά απλώνουν και καταλαμβάνουν ένα μεγάλο μέρος όταν απευθυνόμαστε και σε θέματα πέραν της παιδικής ηλικίας, όταν αναφερόμαστε σε όλες τις ηλικίες και σε όλα τα κοινωνικά θέματα; Μήπως λοιπόν και η επέλαση της σμίξρυνσης στην Αλεξανδρινή περίοδο ήταν μια έκφραση νέων δυνατοτήτων της κοινωνίας (περισσότερη ηρεμία και ασφάλεια, περισσότερη ευημερία), που επιζητούσε μια άλλη μορφή επικοινωνίας, λιγότερο αιχμηρή και σκληρή; Κι αυτό γιατί ανακαθορίστηκαν οι σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και με τον περιβάλλοντα κόσμο; Ο Όμηρος δεν αγαπούσε τα υποκοριστικά, μιλούσε συνεχώς για τα ηρωικά και τα επηρμένα, οι Αλεξανδρινοί μπορούσαν να σου γράφουν στο πι και φι ποίημα ακόμα και για την οδοτογλυφίδα.

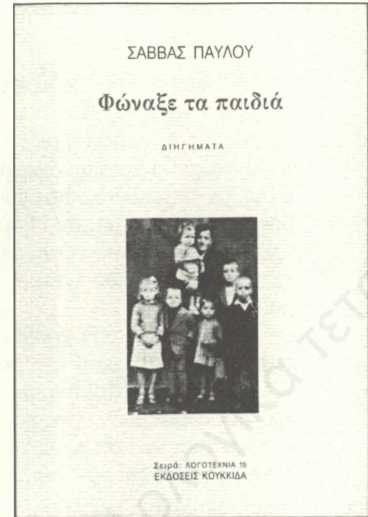
Λοιπόν, η νέα επέλαση των υποκοριστικών μήπως σημαίνει ότι άλλαξε η ελλαδική κοινωνία; Αφήνοντας παλαιά πάθη και εθνικές περιπλοκές και τραγικές οριακές καταστάσεις, έφτασε σε νέο στάδιο ηρεμίας και καλοπέρασης, που ανασύρει συνεχώς στην επιφάνεια το φαινόμενο του υποκορισμού για μια νέα μορφή καθορισμού της πραγματικότητας και των κοινωνικών σχέσεων. Ή συμβαίνει κάτι εντελώς διαφορετικό, τα υποκοριστικά λειτουργούν ως αναπλήρωση του άξενου και αποστασιοποιημένου, που χαρακτηρίζουν τις σημερινές ανθρώπινες σχέσεις; Ότι, χρησιμοποιώντας τα, υποδουλάμε μια τρυφερότητα και ένα πλησίασμα μεταξύ μας, που δεν υπάρχει; Οι Κύπριοι έχουν δεχτεί όλες τις εκφραστικές κατευθύνσεις της πανελληνίας δημοτικής, αρνούνται μόνο τον υποκορισμό, που τελευταία τη χαρακτηρίζει τόσο έντονα. Μήπως αυτό εξηγείται από το ότι η ψυχή της Κύπρου είναι βαριά, γιατί οι κάτοικοί της αισθάνονται ότι ζουν και θα ζήσουν σε σκληρές και αιχμηρές εποχές και τα υποκοριστικά δεν τους πάνε;

Το πράγμα έχει και άλλες οδυνηρές συνέπειες, απρόσμενες. Φίλος από την Κύπρο μού είπε για την πτώση και την αστυσία του όταν, ως γόνος αγροτοποιμένων που θεωρούσαν την ερωτική πράξη εκ μέρους του άρρενος ως πράξη δυναμισμού και επέλασης (την ξεπάτωσα, την ξέσκισα), ανέβηκε στο διαμέρισμα ωραίας Αθηναίας για τα περαιτέρω, ύστερα από επίμονο φλερτ την προτεραία. Τον είχε καλέσει στο διαμέρισμά της και με έπαρση χτύπησε το κουδούνι της, αναλογιζόμενος ότι σε λίγη ώρα ακόμη μια επιτυχία θα κοσμούσε το στέμμα του. Στο κρεβάτι ξεκίνησαν τα ωραία, η Αθηναία καλλίπτυγος και τανύσφυρος, και εκείνος λάβρος και ορμητικός ροπαλοφόρος, οπότεν εκείνη τον ρωτά: «Θες γαμησάκι αμέσως ή να ξεκινήσουμε με μια πιπούλα;»

Του 'πεσε αμέσως. Γιατί όλα ξαφνικά γίναν παιδικό δωμάτιο με παιχνιδάκια και μπιμπελό, έτσι αυτός κατέστη ανίκανος εις το ποιείν τα της Αφροδίτης.

– Με φάγαν τα υποκοριστικά, μου είπε.

Φώναξε τα παιδιά, ό.π., σσ. 27-30.

Γιατί δεν εκδίδεται το τρίτο Πολιτικό Ημερολόγιο του Σεφέρη;

Αυτό που χαρακτήριζε την έκδοση των Ημερολογίων του Σεφέρη (Πολιτικό και Μέρες) ήταν το ανόμοιο των διαφόρων τόμων που κυκλοφορούσαν (άλλοι με φιλολογικό επιμελητή, με σημειώσεις και ευρετήριο και άλλοι χωρίς τα προηγούμενα). Υπήρχε όμως ένα κοινό χαρακτηριστικό: Η ομαλή και κανονική κυκλοφοριακή συνέχεια. Μέχρι το 1986 κυκλοφόρησαν πέντε τόμοι με τις Μέρες και δύο τόμοι με το Πολιτικό Ημερολόγιο του ποιητή. Επτά τόμοι σε έντεκα, περίπου, χρόνια ήταν, πιστεύω, ενδειξείς ενός ικανοποιητικού ρυθμού.

Εδώ και δεκαέξι χρόνια, από το 1985, έτος κατά το οποίο κυκλοφόρησε ο δεύτερος τόμος του Πολιτικού Ημερολογίου του Σεφέρη με επιμέλεια και σημειώσεις του Αλέξανδρου Ξύδη, αρκετοί περιμένουν με αδημονία την έκδοση του τρίτου και τελευταίου τόμου των διπλωματικών εγγραφών του ποιητή. Στις σελίδες του νέου βιβλίου θα καταγράφονται οι εμπειρίες και σκέψεις του διπλωμάτη Σεφέρη στα κρίσιμα χρόνια της περιόδου 1953-1963. Το ενδιαφέρον για την έκδοση αυτή είναι έκδηλο, γιατί συναρτάται με ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της ελληνικής διπλωματικής ιστορίας, που είναι οι εξελίξεις και η διαχείριση του Κυπριακού. Έναν περίπου χρόνο μετά την έκρηξη του κυπριακού αγώνα για αυτοδιάθεση, ο Σεφέρης τοποθετείται ως προϊστάμενος της Β' Πολιτικής Διεύθυνσης του Υπουργείου Εξωτερικών για τα θέματα Τουρκίας και Κύπρου, και από τον Ιούνιο του 1957 είναι διαπιστευμένος στο Λονδίνο, βρίσκεται δηλαδή στη σημαντικότερη, όσον αφορά το Κυπριακό, ξένη πρωτεύουσα. Εκεί ζει το διπλωματικό παρασκήνιο που οδήγησε στο κλείσιμο του Κυπριακού και ο ίδιος συμμετέχει, μαζί με την ελλαδική και κυπριακή ηγεσία, στη διάσκεψη του Λονδίνου (1959), που ολοκλήρωσε και επισημοποίησε τα δρομολογηθέντα στη Ζυρίχη. Η πρεσβεία, μάλιστα, στην οποία προϊστάται, στις μέρες του Λονδίνου θα γίνει το κέντρο παρασκηνακών διαβουλεύσεων και πιέσεων. Για τη διπλωματική εμπλοκή του στις διαδικασίες για το κλείσιμο του Κυπριακού ο Σεφέρης δέχτηκε σφοδρότατες επιθέσεις και βαρύτατες κατηγορίες, προερχόμενες από ποικιλώνυμους χώρους. Ο ποιητής, παρ' όλων ότι προκλήθηκε πολλές φορές δημοσίως, εν τούτοις δεν απάντησε ποτέ. Μόνο σε μερικές προφορικές συζητήσεις για το θέμα αυτό, καθώς και σε διάφορες εγγραφές στις Μέρες, άφησε κάποιες νύξεις αντιρρήσεων. Ίσως στο Πολιτικό Ημερολόγιο θα βρίσκονται αρκετά τεκμήρια, μαρτυρίες και απαντήσεις εκ μέρους του ποιητή, που ήξερε να διεκδικεί την υστεροφημία του και να παρέχει υλικό ανταποκρίσεων και αντιπεριγραμμάτων στους κατηγορούς του.

Η έκδοση του τόμου αυτού αναγγέλλεται εδώ και καιρό ως επικείμενη· όμως δεν πραγματοποιείται. Γιατί, όμως, καθυστερεί η έκδοση του Πολιτικού Ημερολογίου Γ', που σίγουρα θα προκαλέσει το ενδιαφέρον, αφού θα προσφέρει στην κατανόηση του κλίματος και των παρασκηναίων αυτής της εποχής και θα έχει επιτυχία στις πωλήσεις; Όσοι προσπάθησαν να εξηγήσουν την παράλογη αυτήν καθυστέρηση σημείωσαν διάφορες σκέψεις και υποψίες. Ότι ο τόμος καθυστερεί γιατί ο ποιητής, συνήθως οξύτατος και κατεδαφιστικός στις κρίσεις του, μπορεί να έθιγε υψηλά πρόσωπα της ελληνικής πολιτικής και διπλωματικής ζωής και, ως εκ τούτου, δεύτερες σκέψεις και πιέσεις συντείνουν στην αναβολή της έκδοσης. Όμως, η υπόνοια αυτή έχει ανατραπεί και αχρηστευτεί με την επέλαση του πανδαμάτορα χρόνου. Οι κύπριοι ηγέτες (αρχιεπίσκοπος Μακάριος και στρατηγός Γρίβας) είναι νεκροί από τη δεκαετία του '70, και εδώ και χρόνια και οι τελευταίοι ηγέτες, από την ελλαδική πλευρά, που είχαν άμεση και σημαντική σχέση με τη διαχείριση του Κυπριακού έχουν αποβιώσει (Κωνσταντίνος Καραμανλής, Ευάγγελος Αβέρωφ). Δυστυχώς, η διασκέδαση της υπόνοιας για πολιτική σκοπιμότητα ενισχύει μια άλλη υπόνοια: εκείνη της αμέλειας όσον αφορά τη διαφύλαξη του υλικού και της απώλειας, πιθανόν, ενός μέρους του.

Η ανάληψη εκδοτικής ευθύνης για το έργο ενός λογοτέχνη, που αποτελεί μείζονα πνευματική μορφή του νεότερου ελληνισμού, δεν μπορεί να θεωρηθεί προσωπική ή ιδιωτική υπόθεση του επιμελητή του και του εκδοτικού οίκου που θα διεκπεραιώσει την έκδοση. Ο Κάλβος, ο Σολωμός, ο Καβάφης, ο Σεφέρης, ο Ρίτσος, ο Ελύτης, καθώς και πλειάδα άλλων συγγραφέων, αποτελούν «κεφάλαιο» της νεοελληνικής κοινωνίας και η εκδοτική τύχη τους είναι υπόθεση που αφορά όλους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι υπεύθυνοι για την έκδοση του τρίτου Πολιτικού Ημερολογίου του Σεφέρη δεν μπορούν να αγνοούν τους αναγνώστες και μελετητές της σεφερικής ποίησης, τους ερευνητές της νεότερης πολιτικής και διπλωματικής ιστορίας της Ελλάδας και τους ενδιαφερομένους για την πορεία και τις εξελίξεις του Κυπριακού, που περιμένουν με αδημονία τη νέα σεφερική κατάθεση.

Πρέπει, λοιπόν, να προχωρήσουν τάχιστα στην έκδοση του Ημερολογίου και, ακόμη, να πληροφορηθούν για τους λόγους της καθυστέρησης και να δώσουν τις αναγκαίες εξηγήσεις. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η υπόθεση αυτή δεν περιορίζεται πια στον δικό τους κύκλο. Αποτελεί μέρος της δημόσιας ζωής της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Γραμμή Λευκωσία - Αθήνα, Λευκωσία - Αθήνα, Κουκίδα, 2007, σσ. 78-81.

Πιασάρικα πράγματα

Πήρα το βιβλίο του Άντον Τσέχωφ *Η κυρία με το σκυλάκι*, βιβλίο που μοίραζε η εφημερίδα *Το Βήμα* και εντασσόταν στη σειρά «Η λογοκρισία στη λογοτεχνία». Στο εξώφυλλο: η συνδεδεμένη με το θέμα εικόνα-σκίτσο μιας κυρίας με το σκυλάκι και η φωτογραφία του Παττακού. Το σύνολο του εξωφύλλου κιτς και πάλι κιτς. Και γιατί παρακαλώ ο Παττακός στο εξώφυλλο και γιατί απαγορευμένο το βιβλίο *Η κυρία με το σκυλάκι*; Μα γιατί κάποιος ηλίθιος της χουντικής λογοκρισίας, στις αρχές της δικτατορίας, το έβαλε στα απαγορευμένα βιβλία, επειδή ο Τσέχωφ ήταν Ρώσος. Ο μεγάλος Τσέχωφ έζησε και πέθανε στην τσαρική Ρωσία (1860-1904), όμως για τους ηλίθιους της Χούντας κάθε αναφορά στη ρωσική λογοτεχνία έδινε πόντους στον επάρατο κομμουνισμό, τον βοηθούσε στον ιδεολογικό του αγώνα.¹ Πάντως ουδείς υπέστη οποιαδήποτε δίωξη γιατί διέθετε το βιβλίο *Η κυρία με το σκυλάκι*, απλώς οι βιβλιοπώλες το είχαν στα καταστήματά τους και το πούλουσαν, για λίγο καιρό, διακριτικά.

Ηλίθιοι υπάρχουν παντού και σε όλες τις χώρες. Και όλα τα έργα τέχνης, κάποια περιόδο, από κάποιους ανεγκέφαλους διάφορων καθεστώτων, κηρύχτηκαν απαγορευμένα. Στο Ιράν του Χομείνι απαγορεύτηκαν όλα, από τη μουσική των Μπητλς μέχρι τον Χούλιο Ιγγλέσιος. Στο κομμουνιστικό στρατόπεδο αποκηρύχτηκαν και απαγορεύτηκαν σπουδαία θεωρητικά έργα και αριστουργήματα της παγκόσμιας λογοτεχνίας, τα ίδια και χειρότερα και στις δυτικές δικτατορίες. Στο καμποτζιανό καθεστώς του Πολ Ποτ τα πάντα. Υπάρχουν σήμερα χώρες όπου η κατοχή της Αγίας Γραφής σημαίνει φυλάκιση. Δεν θα ξεχάσω την περίπτωση του κινέζου πρέσβη, που επισκεπτόταν τακτικά το σπίτι ενός φίλου που δημιούργησε στη χώρα όπου ήταν διαπιστευμένος. Γιατί; Μα ήταν παθιασμένος με τον Μπαχ και τον Μπετόβεν, όμως δεν ήταν δυνατό να έχει τους δίσκους τους και μπορούσε μυστικά να ακούει εκεί τη μουσική τους, στο γραμμόφωνο του φίλου του. Αν αυτό γινόταν γνωστό, αλίμονο του, ο Μπαχ και ο Μπετόβεν μια εποχή στην Κίνα θεωρούνταν δείγματα αστικού εκφυλισμού.

Είπαμε ηλίθιοι βρίσκονται παντού. Θα ακούμε σήμερα Μπαχ και Μπετόβεν, γιατί αποτελούν τις κορυφές της μουσικής ποιότητας ή γιατί ήσαν απαγορευμένοι στην Κίνα; Όπως τονίστηκε προηγουμένως, αν δημιουργούσαμε μια σειρά με απαγορευμένα βιβλία και δι-

σκους, θα έπρεπε να συμπεριλάβουμε όλα τα έργα της ανθρωπότητας, γιατί κάποια εποχή, από κάποιο καθεστώς, όλα θεωρήθηκαν επικίνδυνα.

Οι εφημερίδες και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έχουν καταλάβει αυτή τη βιομηχανία που ελκύει, αυξάνει το ενδιαφέρον, κάνει το προϊόν πιασάρικο: πρέπει αυτό που προωθεί να ήταν απαγορευμένο, να πήρε τον χαρακτηρισμό του αμαρτωλού, του ανατρεπτικού, που προκάλεσε το κατεστημένο και τη λογοκρισία. Αυτά όμως αποτελούν αντικείμενο άλλων επιστημών, της πολιτικής και της κοινωνιολογίας, δεν έχουν σχέση με τον αναγνώστη και τον ακροατή που επιζητεί να ακούσει και να διαβάσει ποιότητα. Βιάζουν, λοιπόν, τη νοημοσύνη του κόσμου αναδεικνύοντας μια παράμετρο (λογοκρισία) και μειώνοντας τη βασικότερη, εκείνη της ποιότητας.

Ο Τσέχωφ είναι μεγάλος και πρέπει να τον διαβάζουμε για την ποιότητά του κι όχι γιατί κάποιος ηλίθιος τον έβαλε στα απαγορευμένα βιβλία. Γι' αυτό και άφησα παράμερα το βιβλίο της σειράς του *Βήματος*. Αν βρω το έργο του Τσέχωφ *Η κυρία με το σκυλάκι* σε άλλη έκδοση, χωρίς τη γελοιοτητα της φωτογραφίας του Παττακού στο εξώφυλλο και τον τίτλο: «Η λογοκρισία στη λογοτεχνία», θα πάρω το βιβλίο για να το ξαναδιαβάσω. Το αξίζει.

1. Βλ. χαρακτηριστικά τη μαρτυρία του Τάκη Θεοδωρόπουλου, *Το τελευταίο Τέταρτο*, Αθήνα, Πόλις, 2012, σ. 119, για την απέχθεια του χωροφύλακα της Χούντας απέναντι στον αναγνώστη του Ντοστογιέφσκι, γιατί, «αμόρφωτος όπως ήταν, του έφτανε που είναι Ρώσος για να τον θεωρήσει μπολσεβίκο συγγραφέα.

Μικροφιλολογικά 35 (Άνοιξη 2014) 62-63.

Δέκα χιλιάδες επισκέψεις

Το ιστολόγιο θα συμπληρώσει σήμερα τις 10 000 επισκέψεις. Μέσα σε έξι (και κάτι) μήνες. Κατ' ακρίβεια πήρε τα πάνω του τους τελευταίους τρεις μήνες, αφού στην αρχή είχε 300 επισκέψεις τον πρώτο μήνα, 300 τον δεύτερο και 600 τον τρίτο. Σήμερα, με κρατούν δυο πράγματα: το ιστολόγιο και η πεζογραφική δουλειά. Τίποτε άλλο.

Χάριτας οφείλω στον Φοίβο Σταυρίδη που με κατεύθυνε στη δημιουργία του ιστολογίου. Περνούσα μια περίοδο απραξίας και κατάθλιψης και, όταν του μίλησα γι' αυτό, με συμβούλευσε:

– Όπως σε γνωρίζω, σε σένα ταιριάζει ένα ιστολόγιο. Τα κείμενα που θα ανεβάζεις, τα σχόλια των αναγνωστών σου, οι απαντήσεις που θα τους δώσεις, θα σε βοηθήσουν. Μόνο να βλέπεις κάθε μέρα τον αριθμό των επισκεπτών θα βρεις σ' αυτό μεγάλο ενδιαφέρον και θα ξεφύγεις.

Δεν ήξερα μέχρι τότε τί σημαίνει επακριβώς ιστολόγιο, τις δυνατότητες και τον τρόπο διαχείρισής του. Φώναξα τον Αχιλλέα και του ζήτησα να φτιάξει ένα. Σε δυο λεπτά αυτός το δημιούργησε και ανέβασε ακόμη και δέκα παλιά μου άρθρα.

– Δηλαδή έχω πια δικό μου ιστολόγιο; τον ρώτησα.

– Ναι, έχεις μπλογκ και τώρα οποιοσδήποτε, στην Αυστραλία, στη Νέα Υόρκη, στη Θεσσαλονίκη και στη Λάρνακα, μπορεί να το επισκεφτεί και να δει τα κείμενά σου, να τα σχολιάσει.

Ιδού, λοιπόν, που η καλή συμβουλή φτάνει στην ώρα της. Και μια που ανέφερα ότι εκτός από το ιστολόγιο με συνέχει και η πεζογραφική δουλειά, αξίζει να αναφέρω και τη σχετική συμβουλή γι' αυτή την ασχολία. Και σ' αυτό το θέμα χάριτας οφείλω στον Νάσο

Βαγενά. Του είχα δώσει, με την έπαρση που σου δίνει η ιδιότητα του ποιητή, τυπωμένα και ανέκδοτα ποιήματά μου, για να μου πει τη γνώμη του, και μου μίλησε ευθαρσώς:

– Είσαι πληθωρικός άνθρωπος και δύσκολα αποδέχεσαι τη συμπύκνωση και την έλλειψη κάθε περιττού, που χαρακτηρίζει την καλή ποίηση. Όμως αυτό που για τον ένα χώρο της τέχνης είναι βαρίδι και πλην, στον άλλο χώρο αποτελεί πλεονέκτημα και συν. Ο πληθωρισμός σου μπορεί, στην πεζογραφία, να φέρει εξαιρετικά αποτελέσματα.

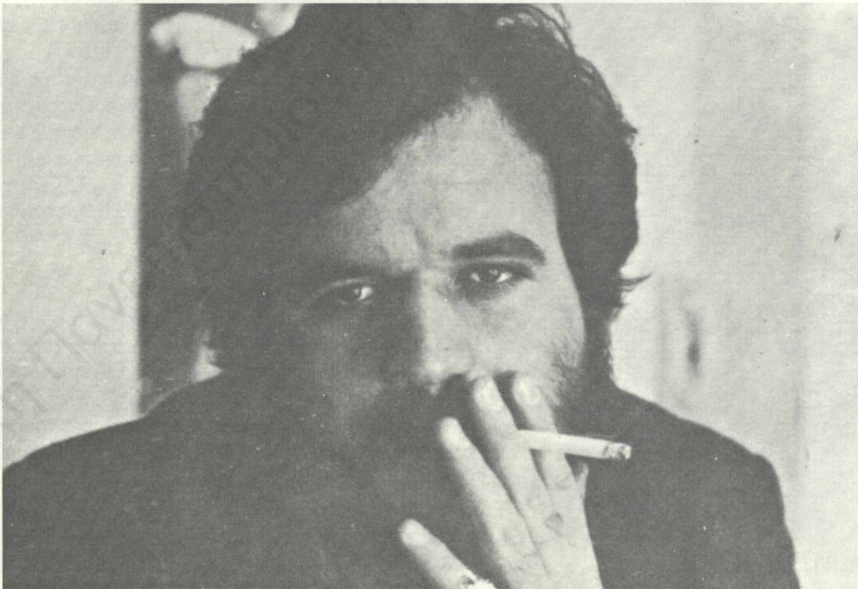
Τον άκουσα και στράφηκα μετά μανίας στην πεζογραφική δουλειά. Είναι αλήθεια ότι την ίδια εποχή είχα στείλει με περηφάνια και έπαρση στον Κεχαγιόγλου το πρώτο μου βιβλίο, *Τα ποιήματα της Μαριάννας* (εκδομένο πριν μερικά χρόνια), που μου έγραψε: «Πήρα τα ποιήματά σου και χαιρετώ τον πεζογράφο». Μιλάμε για πραγματική σφαγή, αλλά με βαμβάκι και με ειλικρίνεια που σου ανοίγει ορίζοντες.

Σήμερα, βλέποντας τα παλιά ποιήματά μου, αντιλαμβάνομαι ότι αποτελούν προδιαθέσεις και προκαταθέσεις για το είδος των μικρών πεζογραφικών συμπυκνώσεων, αυτό το είδος που δουλεύω έντονα τα τελευταία χρόνια. Έτσι από όλο τον αριθμό των παλιών μου ποιητικών καταθέσεων τα περισσότερα πέρασαν στην πεζογραφική δουλειά, γι' αυτό και έχουν μείνει πολύ λίγα που τα δέχομαι ως ποιήματα, ο φάκελος με τα ποιητικά μου «άπαντα» περιλαμβάνει πέντε, μόνο, ποιήματα. Είναι καλός αριθμός, πιστεύω, μέσα σε τριάντα χρόνια δουλειάς.

Ιστολόγιο, λοιπόν, και πεζογραφία. Και καλή χρονιά στους επισκέπτες-αναγνώστες του ιστολογίου.

Από το Ιστολόγιο savvaspavlou.wordpress.com (10.1.2011).

Σημείωση: Η ανθολόγηση των κειμένων του Σάββα Παύλου έγινε από τους Λάμπρο Βαρελά, Δημήτρη Κόκορη και Λευτέρη Παπαλεοντίου.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΣΑΒΒΑ ΠΑΥΛΟΥ (1951-2016)

1951

30 Αυγούστου: Γέννηση στη Λευκωσία. Γονείς ο Παύλος Χατζηχαραλάμπους-Τζιονής (1913-1986) και η Ελένη Χρίστου Χατζηλαού (1921-1976), που κατάγονται από την κοινότητα της Κοκκινότριμιθιάς (επαρχία Λευκωσίας). Προηγγήθηκαν τα αδέρφια του Χαράλαμπος (γενν. 1944), Χριστόδουλος (γενν. 1945), Ανδρέας (γενν. 1947) και Δέσποινα (γενν. 1949).

1957-1963

Φοιτά στο Δημοτικό Σχολείο Κοκκινότριμιθιάς.

1963-1969

Φοιτά στο Παγκύπριο Γυμνάσιο Κύκκου.

1969-1970

Υπηρετεί τη στρατιωτική του θητεία.

1970-1976

Σπουδάζει φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1971-1974

Φοιτά στη Δημοσιογραφική Σχολή Όμηρος (Αθήνα).

Ο Σάββας με τον πατέρα
και τα αδέρφια του

1973

Καλοκαίρι: Παρακολουθεί τον «Κύκλο μαθημάτων για την ελληνική γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία και πολιτική», που διοργάνωσε στη Γενεύη της Ελβετίας η Ένωση Ελλήνων Καθηγητών Δυτικών Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων». Διδάσκοντες οι Κώστας Σημίτης, Θεόδωρος Πάγκαλος, Δημήτρης Χατζής, Αντώνης Μυστακίδης-Μεσεβρινός κ.ά. ~ Αύγουστος: Παίρνει συνεντεύξεις από τους Αντώνη Σαμαράκη, Γιάννη Σκαρίμπα και Μένη Κουμανταρέα για τις κυπριακές εφημερίδες Τα Νέα και Ο Φιλελεύθερος. ~ Νοέμβριος: Συμμετέχει στην εξέγερση του Πολυτεχνείου, όπου γράφει τα πρώτα συνθήματα για την Κύπρο.

1974

15 Ιουλίου: Την ημέρα του πραξικοπήματος κατά της κυβέρνησης Μακαρίου συλλαμβάνεται από πραξικοπηματίες, αφού ήταν γνωστό ότι είχε αναπτύξει δράση κατά της Χούντας. Απελευθερώνεται ύστερα από παρέμβαση του γαμπρού του. Κατά τη διάρκεια της τουρκικής Εισβολής υπηρετεί ως έφεδρος στο στρατόπεδο Αθαλάσσης.

1976-1977

Τακτική στήλη με τίτλο «Βιβλιοκρισία» στην εφ. Τα Νέα (Λευκωσίας).

1976-1982
Εργάζεται ως φιλόλογος καθηγητής σε σχολείο μέσης εκπαίδευσης της Κύπρου.

1977
Εκδίδει στη Λευκωσία το περιοδικό *Οδόφραγμα-Πορεία* σε ένα και μοναδικό τεύχος.

1982-1985
Με υποτροφία του Συμβουλίου της Ευρώπης (μέσω Ι.Κ.Υ.) συνεχίζει μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Κρήτης με την εποπτεία του καθηγητή Νάσου Βαγενά.

1983
22 Ιουλίου, Ρέθυμνο: Νυμφεύεται την Αννίτα Γιαννάκη. Τέκνα δύο: Άρης (γενν. 1986) και Αχιλλέας (γενν. 1989).

1984
7 Ιουνίου: Διάλεξη στο Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Λευκωσίας με θέμα «Η ζωή και το έργο του Γιώργου Σεφέρη».

1985-1986
Με απόσπαση στη Μορφωτική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας ως υπεύθυνος για το Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Βασικός τομέας των καθηκόντων του είναι η διοργάνωση διαλέξεων στα αστικά κέντρα του νησιού με προσκεκλημένους ελλαδίτες συγγραφείς, πανεπιστημιακούς, δημοσιογράφους και ερευνητές.

1986-2003
Εργάζεται ως φιλόλογος καθηγητής στη Μέση Εκπαίδευση Κύπρου. 1986-1996: απλός καθηγητής· 1996-2000: βοηθός διευθυντής· 2000-2004: επιθεωρητής φιλολογικών μαθημάτων. Από τον Σεπτέμβριο του 2004: Πρώτος Λειτουργός Εκπαίδευσης.

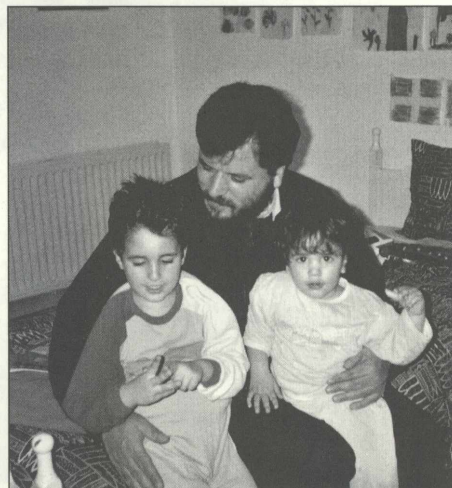
1989
24 Μαΐου: Διάλεξη στη Φιλοσοφική Εταιρεία Κύπρου (Λευκωσία) με θέμα «Το πρόβλημα της ταυτότητας».

1989-1990
Τακτική στήλη με τίτλο «Βιβλιοφιλία και κριτική» στην εφ. *Η Σημερινή* (Λευκωσίας).

1990-1993
Εβδομαδιαία εκπομπή στους ραδιοσταθμούς *Ράδιο Σούπερ* (1990-1991) και *Λόγος* (1993) στην οποία φιλοξενούνται ελλαδίτες και κύπριοι συγγραφείς (λ.χ. οι Δ. Αξελός, Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Μ. Μερακλής, Α. Μπερλής κ.ά.). Στον *Λόγο* παρουσιάζει επίσης εβδομαδιαία εκπομπή με θέμα την ελληνική πεζογραφία. Με τη συμμετοχή του Ν. Βαγενά, ετοιμάζει ντοκιμαντέρ για τον Κάλβο.

Με τη γυναίκα του Αννίτα

Με τους γιους του Άρη και Αχιλλέα

1991

12-13 Δεκεμβρίου: Δύο διαλέξεις στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος: «Η καταπίεση της ελληνικής γλώσσας στην Κύπρο» και «Αφιερώματα ελληνικού περιοδικού τύπου στην Κύπρο». ~ Συμμετέχει στην ομάδα έκδοσης του λογοτεχνικού περιοδικού *Ακτή* (τχ. 7 κ.ε.).

1992-1994

Τακτική στήλη με τίτλο «Βιβλιοδρόμιο» στο περ. *Ραδιοπρόγραμμα* (Ρ.Ι.Κ., Λευκωσία).

1992-1998

Υπεύθυνος ερευνητικού προγράμματος για την καταγραφή όλων των αυτοτελών εκδόσεων στην Κύπρο και την Ελλάδα με θέμα «Οικονομία, Ευρωπαϊκή Κοινότητα και Οικολογία». Επιμελήθηκε τέσσερις σχετικές εκδόσεις που κυκλοφόρησαν στα χρόνια 1994-1998.

1992-2003

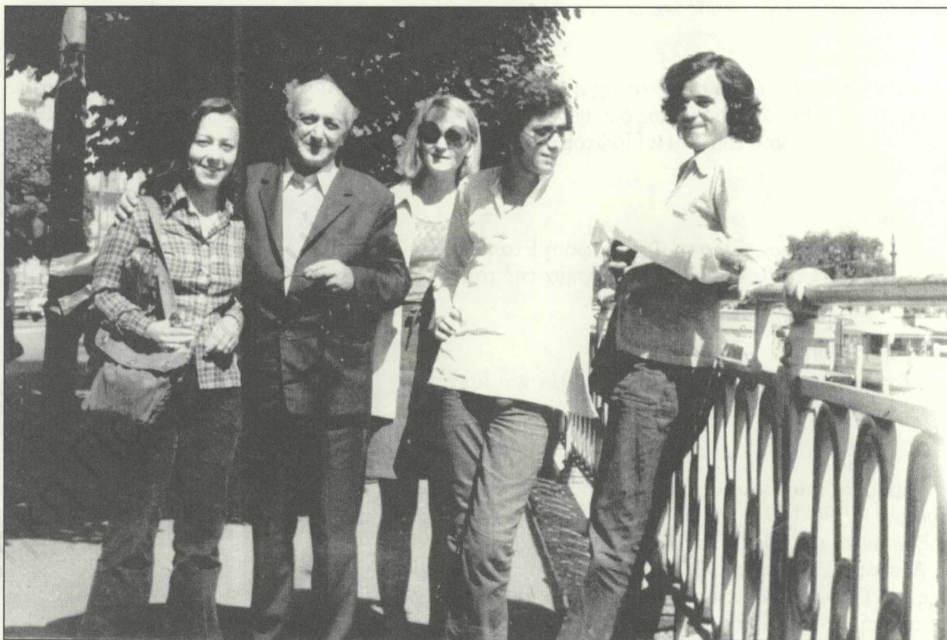
Μελέτη και ταξινόμηση του αρχείου και της βιβλιοθήκης του Αντώνη Μυστακίδη-Μεσεβρινού στο Κέντρο Μελετών της Ιεράς Μονής Κύκκου (Λευκωσία).

1993

30 Σεπτεμβρίου: Διάλεξη στο Κέντρο Μελετών της Ιεράς Μονής Κύκκου (Λευκωσία) με θέμα «Η προσφορά του Αντώνη Μυστακίδη Μεσεβρινού».

1994

11 Φεβρουαρίου: Συμμετέχει σε επιστημονική συνάντηση για τη νεότερη ελληνική ποίηση· τίτλος της εισήγησής του «Η μορφή του Ριμάκο στη νεότερη κυπριακή λογοτεχνία». ~ Συνερ-

Με τον Δημήτρη Χατζή (Γενεύη, καλοκαίρι 1973)

γάζεται στην ετοιμασία της κινηματογραφικής ταινίας του Ανδρέα Πάντζη *Η σφαγή του κόκορα*.

1994-2013

Εποπτεύει τη σειρά «Λογοτεχνική κριτική» (εκδ. «Αιγαίον», Λευκωσία). Στους τόμους της σειράς αυτής ανθολογήθηκαν κριτικά κείμενα για τους Αναγνωστάκη, Βαγενά, Βαλτινό, Ιωάννου, Σαχτούρη, Σινόπουλο, Σκαρίμπα, Χαραλαμπίδη και Χριστιανόπουλο.

1995

Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Κύπρου. Τίτλος διατριβής: *Σεφέρης και Κύπρος*. ~ Συμμετέχει στα πέμπτα Καβάφεια (Αλεξάνδρεια - Κάιρο). Τίτλος εισήγησης: «Η λόγια πηγή της καβαφικής “Σατραπείας”».

1996

Ομιλία στο Τρίτο Κυπρολογικό Συνέδριο (Λευκωσία) με θέμα «Μια “άγνωστη” ποιητική σύνθεση του Θ. Πιερίδη». 2 Δεκεμβρίου: Διάλεξη στο Σπίτι της Κύπρου με θέμα «Η υποδοχή της σεφερικής συλλογής ...Κύπρον, ού μ' εθέσπισεν...».

1996-2003

Έρευνα και αποδελτίωση υλικού με θέμα «Αφιέρωματα περιοδικών στην Κύπρο» (Πάντειο Πανεπιστήμιο).

1997

Συνιδρυτής του περιοδικού *Μικροφιλολογικά*, μαζί με τους Φοίβο Σταυρίδη και Λευτέρη Παπαλεοντίου.

1997-2004

Με το περιοδικό *Ακτή* διοργανώνει τις «Ποιητικές βραδιές με πανσέληνο», στις οποίες συμμετέχουν ποιητές από την Ελλάδα και την Κύπρο.

1999

Μαζί με τον Ανδρέα Πάντζη γράφει το σενάριο για την ταινία *Ευρώπη, γεωγραφικό πλάτος, γεωγραφικό μήκος*.

1999-2000

Με απόσπαση στο Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου για το Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ελλαδίτες λογοτέχνες και λόγιοι για την Κύπρο».

2001

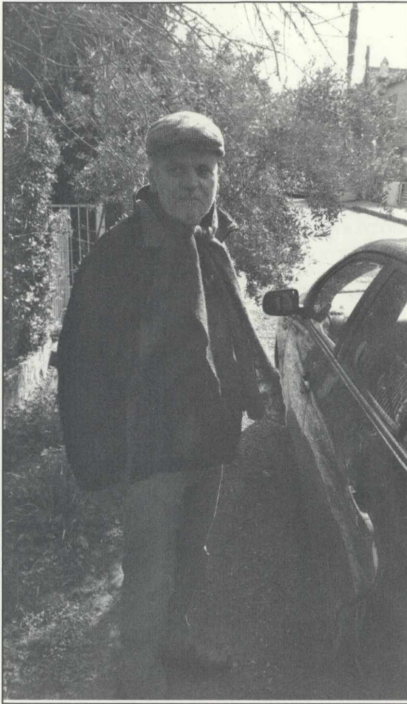
Σεπτέμβριος: Ομιλία στο Πέμπτο Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Γλωσσολογίας (Σορβόνη - Παρίσι) με θέμα: «Η Γραμμική Β' και η σύγχρονη ελληνική ποίηση». ~ Μαζί με τους Φ. Σταυρίδη και Λ. Παπαλεοντίου εκδίδουν την ογκώδη *Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας (Από τον Λεόντιο Μαχαρά έως τις μέρες μας)*, έκδοση του περ. *Μικροφιλολογικά*.

2002

Ειδικός συνεργάτης στην ταινία του Στέλιου Χαραλαμπίδου *Ημερολόγια καταστρώματος, Γιώργος Σεφέρης* (Α' κρατικό βραβείο για ντοκιμαντέρ).

2003

Ιούνιος-Αύγουστος: Άμχερστ, Μασαχουσέτη ΗΠΑ. Αμερικανική λογοτεχνία και Ιστορία (1/7 διδακτορικού). Αύγουστος: Εισήγηση με θέμα “With a little help from Edgar Allan Poe. The decipherment of a cryptographic text produced by a Modern Greek Writer”.

2004

Υποψήφιος για δεύτερο διδακτορικό (Πάντειο Πανεπιστήμιο). Θέμα της διατριβής: Αφιερώματα περιοδικών στην Κύπρο. ~ Συμμετέχει ως σεναριογράφος και σύμβουλος στην ταινία του Ανδρέα Πάντζη «... φωτογραφική μηχανή σωστά κανονισμένη...» (παραγωγή ΕΡΤ και Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου).

2013

Δεκέμβριος: Κρατικό βραβείο Δοκιμίου του Υπουργείου Παιδείας για το βιβλίο του *Εκεί στις ομπρέλες*.

2014

Ταξιδεύει επανειλημμένα στο Παρίσι για ιατρικές εξετάσεις και θεραπεία. Σημειώνει στα Ημερολογιακά του: «Η σημειολογία του Παρισιού. Η πόλη του φωτός, της χαράς, της ξεγνοιασιάς. Η πόλη του έρωτα. Η πόλη της πρωτοπορίας στην τέχνη. Η πόλη των επαναστάσεων. 1789, Ιουλιανή, Φεβρουαριανή, Κομμούνα, Μάης 1968. Σήμερα, για μένα, φορτίζεται με μια άλλη σύνδεση, δημιουργεί μια νέα μείξη: Παρίσι και καρκινοπάθεια. Αύριο, επισκέπτομαι το Salpêtrière». «Ο κλωνισμός από την εμπειρία της καρκινοπάθειας δεν θα σ' εγκαταλείψει ποτέ. Ακόμη και αν θεραπευθείς πλήρως. Στο πυρήνα του υπαρξιακού και βιολογικού σου κυττάρου έχει χαραχτεί ανεξίτηλα

αυτό το θεμελιώδες θέμα και, έτσι, ακόμη και σε ώρες χαράς και μέσα σε καλούς φίλους και αγαπημένα πρόσωπα, αυτό το αίσθημα του τέλους και της παραίτησης θα επιστρέφει φωτίζοντας αλλιώς τις στιγμές σου. Όπως αυτοί που πέρασαν από κελί μελλοθανάτου ή από στρατόπεδα μαζικής εκμηδένισης και γλίτωσαν και ενώ, ζωντανοί και ασφαλείς πια, χαιρόνται τη ζωή και τις εκπλήξεις της, όμως αυτές οι οριακές ώρες της εμπειρίας τους φορτίζουν αλλιώς όλες τις επόμενες στιγμές. Για να μη μιλώ μονοδιάστατα. Αυτό το θέμα μπορεί να αλλάξει αν οι γιατροί αυξήσουν το ίασιμο των περιπτώσεων με κακοήθεια και χαθεί το εκμηδενιστικό αίσθημα που έχει το άκουσμα αυτής της αρρώστιας. Και παραμείνουμε στα κεφαλαιώδη του θέματος, ότι φιλοσοφία είναι μελέτη θανάτου. Όχι κοινόχρηστα, για κάθε αρρώστια και ατυχία. Αυτό, όμως, είναι θέμα των γιατρών που αναφέρεται σε μελλοντικές περιόδους. Προς το παρόν...» (Από το ιστολόγιό του, 7.9.2014). ~ 5 Νοεμβρίου: Βραβείο Δώρου Λοΐζου για τη συνολική προσφορά του στα γράμματα. Στην αντιφώνησή του αναφέρει ανάμεσα σ' άλλα: «Γνώρισα τον Δώρο Λοΐζου, πριν από τον θάνατό του, συνεργάστηκα μαζί του, ήταν πάντα άνθρωπος της προσφοράς, έτοιμος για το καλύτερο. Η θυσία του τον έκανε ίνδαλμα της εποχής μας και μπορώ να επιβεβαιώσω ότι ο Χάρος πήρε τον καλύτερο της γενιάς μας».

2016

5 Απριλίου. Αφήνει την τελευταία του πνοή στο Ογκολογικό Κέντρο του Μακάρειου Νοσοκομείου (Λευκωσία). Η κηδεία του γίνεται την επόμενη μέρα στη γενέτειρά του, όπως το ζήτησε, χωρίς επικηδείους λόγους και στεφάνια, χωρίς τηλεοπτικά συνεργεία και φωτογράφους: «Η νεκρώσιμος ακολουθία της Ορθοδόξου ημών Εκκλησίας αρκεί. [...] Μόνο ένα πράγμα θα ζητήσω. Το φέρετρο να είναι καλυμμένο με την ελληνική σημαία» (βλ. «Η κηδεία μου», *Εκεί στις ομπρέλες*, σσ. 365-369).

Άρης Παύλου

ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΑΒΒΑ ΠΑΥΛΟΥ (1973-2016)

ΠΟΙΗΜΑΤΑ

Τα ποιήματα της Μαριάννας, Λευκωσία, Τα Οχτωβριανά, 1981, σ. 64.

Μέρες του 82, Λευκωσία, Αιγαίον, 1983, σ. 32.

Γραμμή Τόκυο-Μυκήνες, Λευκωσία, Κουκκίδα, 2014, σ. 31.

ΠΕΖΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Αρμενίζοντας, Αθήνα, Πενταδάκτυλος, 1992, σ. 38.

47. Ο γιος του Ριμακό: Η γέννηση, Λευκωσία, Αιγαίον, 1992, σ.

83. Ο γιος του Ριμακό: Σχεδιάσματα, Λευκωσία, Αιγαίον, 1992,

Το επί πλέον, Αθήνα, Ύψιλον, 1999, σ. 55.

Η πρώτη κίνηση, πεζογραφήματα, Αθήνα, Εστία, 2004, σ.

80. 167. Αύριο κλάδεμα... μυθιστόρημα, Αθήνα, Κουκκίδα, 2009, σ.

[Επιλογή λογοτεχνικών κειμένων μεταφρασμένων στα κινεζικά, Λευκωσία 2010.]

Τα ομηρογηθή, Αθήνα, Κουκκίδα, 2012, σ. 37. Πεζά και ποιήματα.

Φώναξε τα παιδιά, διηγήματα, Αθήνα, Κουκκίδα, 2015, σ. 86.

Φιλιάχβε. À la manière de K. Vasileiou, Λευκωσία, Αιγαίον, 2016, σ. 17.

Δύο κείμενα. Η έκταση της Κύπρου. Η κηδεία μου, Λευκωσία, Αιγαίον, 2016, σ. 28.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Η ταχουνοκεντρική έμπνευση ή Οι γοβάκιες ηγερίες του μοναδικού Γιάννη Σκαρίμπα, Λευκωσία 1979, Αιγαίον 2¹1986, σ. 29.

Κριτικά σημειώματα 1976-1980, Λευκωσία 1980, σ. 128.

Ιστορίες αγάπης (Νόρα, Αρλεκιν, Τίφανυ κλπ.), καθώς και τινά άλλα παιδαγωγικά μελετήματα εκδοθέντα ιδίως αναλώμασι προς ωφέλειαν του δοκιμαζομένου ημών γένους, Λευκωσία 1982, σ. 128.

Αφιέρωματα κυπριακών περιοδικών στον Γ. Σεφέρη, Λευκωσία, 1983, σ. 18. Ανάτυπο από τη Φιλολογική Κύπρο.

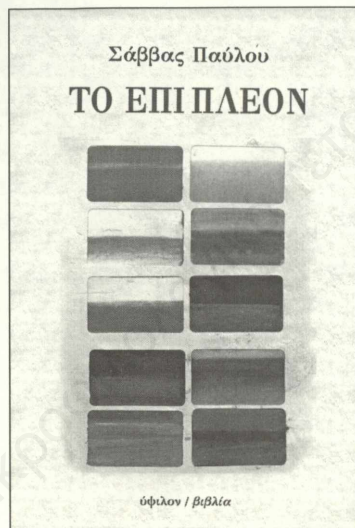
Η κάθαρση. Σημειώσεις πολιτικού δοκιμίου, Λευκωσία, Αστέλια, 1983, σ. 32.

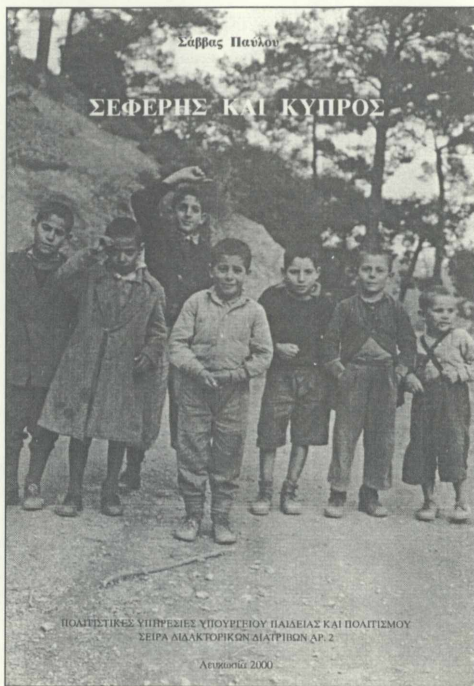
Για την Εθνική ολοκλήρωση την Αυτοδιάθεση - Ένωση, Λευκωσία, Αιγαίον, 1983, σ. 160. Με τη συνεργασία των Λάκη Πίγγουρα και Βάσου Φτωχόπουλου.

Η δήλωση Σεφέρη εναντίον της δικτατορίας, Λευκωσία 1987. Ανάτυπο από τον τόμο Ο Σεφέρης στην Πύλη Αμμοχώστου.

Η δήλωση Σεφέρη εναντίον της δικτατορίας: βιβλιογραφία 1969-1987, Λευκωσία, 1987, σ. 21. Ανάτυπο από το Δελτίο Βιβλιογραφικής Εταιρείας Κύπρου, τ. Α'.

Βιβλιογραφία Αντώνη Μυστακίδη Μεσεβρινού, τ. Α', Λευκωσία, Το Μώλυ, 1988, σ. 94.

Ο ποιητής Μανούσος Φάσσης. Λίβελλος εναντίον Μανόλη Αναγνωστάκη, Αθήνα, Πενταδάκτυλος, 1989, σ. 33.

Αφιερώματα περιοδικών στην Κύπρο, Λευκωσία, Μ.Α.Μ., 1989, σ. 12.

Η καταπίεση της ελληνικής γλώσσας στην Κύπρο, Αθήνα, Πενταδάκτυλος, 1990, σ. 69.

Συμεών ο Νέος φιλόλογος, Τινά περί της λαογραφίας του άστεως, Αθήνα, Πενταδάκτυλος, 1992, σ. 17.

Βιβλιογραφία Αντώνη Μυστακίδη Μεσεβρινού, τ. Β', Λευκωσία, Το Μώλο, 1995, σ. 159.

Η μορφή του Ριμάκο στη νεώτερη κυπριακή λογοτεχνία, Λευκωσία 1995, σ. 18 (ανάτυπο από το περ. Ακτή, τχ. 23, 1995).

Σεφέρης και Κύπρος, διδακτ. διατριβή, Λευκωσία, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, 2000, 2005, σ. 533.

Βιβλιογραφία Κυπριακής Λογοτεχνίας (Από τον Λεόντιο Μαχαιρά έως τις μέρες μας), Λευκωσία, Μικροφιλολογικά, 2001, σ. 534. Με τη συνεργασία των Φοίβου Σταυρίδη και Λευτέρη Παπαλεοντίου.

Μια «άγνωστη» ποιητική σύνθεση του Θ. Περίδη, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευ-

κωσία 2001, σσ. 245-257. Ανάτυπο.

Τρεις ανέκδοτες επιστολές του Αχιλλέα Αμιλιανίδη στον Γιώργο Σεφέρη, Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου 5, Λευκωσία 2001, σσ. 403-410. Ανάτυπο.

Μυκηναϊκή ελληνική και σύγχρονη ποίηση, Λευκωσία 2004. Ανάτυπο από την Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου αρ. 6, σσ. 541-554.

Φιλολογικά και άλλα. Κείμενα δεκατριών εισηγήσεων, Λευκωσία 2005, σ. 391.

Γραμμή Λευκωσία - Αθήνα, Λευκωσία - Αθήνα, Κουκίδα, 2007, σ. 312.

Εισήγηση στην Πύλη Αμμοχώστου. Ο ρόλος των πνευματικών ανθρώπων στην Κύπρο τις τελευταίες δεκαετίες, Λευκωσία, Δήμου Λευκωσίας, 2007, σσ. 209-214. Ανάτυπο. Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου 2000, αρ. 19.

Μικρά δέκα, Λευκωσία, Αιγαίον, 2010, σ. 49.

Βιβλιογραφία Νάσου Βαγενά 1966-2008, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2010, σ. 259.

Μικροφιλολογικά και άλλα, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2010, σ. 397.

Η θυσία και η σταύρωση της Τυλληρίας στην ελληνική ποίηση, Λευκωσία 2010. Ανάτυπο από τα Πρακτικά Συνεδρίου «Τηλυρία: Μνήμες, ιστορία και αρχαιολογία», σσ. 471-482.

Άγρια συμμορία, Λευκωσία, Αιγαίον, 2012, σ. 45.

Εκεί στις ομπρέλες... Αλεξίβροχα και αλεξίκακα κείμενα για την Κύπρο, Λευκωσία 2012, σ. 371.

Φιλολογικά μελετήματα, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2014, σ. 519.

Επιθεώρηση Τέχνης και Κύπρος, Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου 11 (2016) 521-556. Ανάτυπο.

ΑΝΘΟΛΟΓΗΣΕΙΣ ΠΟΙΗΣΗΣ

Ποίηση Γιάννη Πατίλη, Ακτή 9 (1991). Συνεργασία Φ. Δημητρακόπουλου και Ν. Ορφανίδη.

Αντώνης Μυστακίδης Μεσεβρινός, Επιλογή από το ποιητικό του έργο, Λευκωσία Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 1992, σ. 60. Με τη συνεργασία του Φ. Σταυρίδη.

- Ποίηση Γιάννη Υφαντή, Ακτή 28 (1996).
 Ποίηση Τζένης Μαστοράκη, Ακτή 32 (1997).
 Ποίηση Θεοδόση Νικολάου, Ακτή 58 (2004). Συνεργασία Φ. Δημητρακόπουλου και Ν. Ορφανίδης.
 Ποίηση Δημήτρη Κοσμόπουλου, Ακτή 77 (2008).
 Ποίηση Νίκου Ορφανίδη, Ακτή 82 (2010).
 Ποίηση Μιγάλη Παπαδόπουλου, Ακτή 87 (2011). Συνεργασία Στ. Σταυρίδη και Γ. Τριλλίδη.
 Ποίηση Γιώργου Χριστοδουλίδη, Ακτή 90 (2012). Συνεργασία Στ. Σταυρίδη και Γ. Τριλλίδη.
 Ποίηση Διονύση Καψάλη, Ακτή 95 (2013). Συνεργασία Χ. Παπαγαρολάμπους.
 Ποίηση Χάρη Βλαβιανού, Ακτή 101 (2014). Συνεργασία Στ. Σταυρίδη και Γ. Τριλλίδη.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΣΕΙΡΑΣ («Λογοτεχνική Κριτική», εκδόσεις Αιγίον)

Για τον Σκαρίμπα, επιμ. Κατερίνα Κωστίου, Λευκωσία 1994, σ. 255.

Για τον Αναγνωστάκη, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Λευκωσία 1996, σ. 311.

Για τον Σαχτούρη, επιμ. Δώρα Μέντη, Λευκωσία 1998, σ. 285.

Για τον Σινόπουλο, επιμ. Ευριπίδης Γαραντούδης, Λευκωσία 2000, σ. 302.

Για τον Βαγενά, επιμ. Σάββας Παύλου, Λευκωσία 2001, σ. 323.

Για τον Βαλτινό, επιμ. Θεοδόσης Πυλαρινός, Λευκωσία 2003, σ. 432.

Για τον Χριστιανόπουλο, επιμ. Δημήτρης Κόκορης, Λευκωσία 2003, σ. 390.

Για τον Κυριάκο Χαραλαμπίδη, επιμ. Θεοδόσης Πυλαρινός, Λευκωσία 2009, σ. 445.

Για τον Ιωάννου, επιμ. Δημήτρης Κόκορης, Λευκωσία 2013, σ. 528.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

Η άλλη κατάθεση. Απόρρητον: Τα πρακτικά της σύσκεψης του 1974, Λευκωσία, Το Μώλυ, 1991, σ. 59.

Έλληνες γελιογράφοι και προστασία του περιβάλλοντος, Εισαγωγή-ανθολόγηση Σ. Παύλου, Λευκωσία, Το Μώλυ, 1992, σ. 104.

Βάσος Λυσσαρίδης, Ποιήματα, Αθήνα, Άγρα, 2008, σ. 61.

Βάσος Λυσσαρίδης, Της ταβέρνας, Λευκωσία, Αιγίον, 2010, σ. 31.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Αντώνης Σαμαράκης, εφ. Τα Νέα, Λευκωσία, 7.8.1973.

Γιάννης Σκαρίμπας, εφ. Ο Φιλελεύθερος, Λευκωσία, 26.8.1973.

Μένης Κουμανταρέας, εφ. Τα Νέα, Λευκωσία, 31.8.1973.

Σεφέρης και Κύπρος. Ο Ευάγγελος Λουΐζος θυμάται, εφ. Ο Κήρυκας, Λευκωσία, 1.1.1983.

Ο Παπαδιαμάντης πάντοτε παρών. Συνέντευξη με τον Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, εφ. Η Σημερινή, Λευκωσία, 15-16.3.1989.

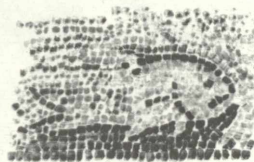
Συνέντευξη με τον Θανάση Βαλτινό, Ακτή 6 (Άνοιξη 1991) 169-182.

ΆΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής για τα Αριστεία Γραμμάτων, Τεχνών και Επιστημών του Υπουργείου Παιδείας.

Σάββας Παύλου

ΓΡΑΜΜΗ ΛΕΥΚΩΣΙΑ - ΑΘΗΝΑ

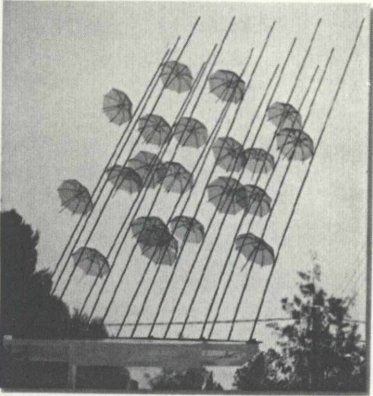

Λευκωσία - Αθήνα 2007

ΣΑΒΒΑΣ ΠΑΥΛΟΥ

Εκεί, στις ομπρέλες...

Αλεξίβροχα και αλεξίεσσα κείμενα για την Κύπρο

ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2012

Μέλος της οργανωτικής επιτροπής διαφόρων επισημοτικών συνεδρίων.

Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου.

Μέλος της Μόνιμης Κυπριακής Επιτροπής Τυποποίησης Γεωγραφικών Ονομάτων.

Μέλος της Επιτροπής Επιχορήγησης Εκδόσεων του Υπουργείου Παιδείας.

Μέλος της Επιτροπής Κρίσεων του ετήσιου διαγωνισμού του ΣΙΜΑΕ με θέμα τον Αγώνα του 1955-59.

Μέλος της εκδοτικής επιτροπής των περιοδικών *Ακτή*, *Ελλοπία*, *Μικροφιλολογικά* κ.ά.

Συμμετοχή στη Βιβλιογραφική Εταιρεία Κύπρου, στον Γλωσσικό Όμιλο Κύπρου, και στην Κινηματογραφική Λέσχη Κύπρου.

Ίδρυτικό μέλος και εκπρόσωπος της Επιτροπής Πολιτών για τη συλλογή βιβλίων και την αποστολή τους στους Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (Σε συνεργασία με το Υπουργείο Παιδείας, η Επιτροπή Πολιτών απέστειλε 110 χιλιάδες τόμους βιβλίων).

Γιώργος Κ. Μύαρης

Σημείωση. Η βιβλιογραφία αυτή δεν είναι καθόλου εξαντλητική. Καταγράφονται εδώ αυτοτελείς εκδόσεις και μερικές άλλες εκδοτικές δραστηριότητες του Σάββα Παύλου, με βάση σχετική καταγραφή από το αρχείο του τελευταίου. Ευχαριστίες στους Β. Φτωχόπουλο και Κ. Κοκκινόφτα για τη βοήθειά τους.

φ

Σάββας Παύλου: Συνάντηση με έναν Μυκηναίο

Εκείνο το πρωί του Σεπτεμβρη, τέλη της δεκαετίας του '70, κατά την πρωινή διερευνητική μας επισκόπηση στους διαδρόμους του Παγκυπρίου Γυμνασίου με σκοπό την αναζήτηση νέων καθηγητών που πιθανόν να αποδεικνύονταν οι «νέοι μας τύρανοι» (εποχή του “the Wall”, βλέπετε),¹ το βλέμμα μας έπεσε σε τρεις αντισυμβατικούς νεαρούς που κάθονταν στο παγκάκι απέναντι από τον «Διαδούμενο» του Πολύκλειτου.

Δύο απ' αυτούς φορούσαν «σανδάλια του Ιησού», χωρίς κάλτσες, ένας έφερε μούσι, όχι και τόσο περιποιημένο, και έμοιαζαν να είναι έτοιμοι να «ρίξουν τα μαλλιά τους πίσω», να τρέξουν στην πρώτη διαδήλωση για «να διεκδικήσουν ψωμί και λευτεριά», και το σπουδαιότερο απ' όλα ...ήταν καθηγητές!

Μεγαλώνοντας σε οικογένεια ρασοφόρων (ο παππούς μου και ο αδελφός του ήταν ιερείς), ήταν πολύ φυσικό να έχω αδυναμία στο γένι, που μου απέπνεε πλήρη ασφάλεια. Έτσι, παρά το ότι οι δύο άλλοι νεαροί καθηγητές ήταν, με την κλασική έννοια, πολύ πιο ωραίοι, συμπάθησα αμέσως τον τρίτο – τον γενειοφόρο που, όπως μάθαμε αργότερα, ονομαζόταν Σάββας Παύλου.

Δεν υπήρξα ποτέ μαθήτρια του Σ. Παύλου. Χαιρετιώμασταν μόνο πού και πού στους διαδρόμους και στην αυλή και ήξερα πως οι μαθητές του τον αγαπούσαν σχεδόν σαν φίλο και συνομήλικο, αφού τον καλούσαν ακόμη και στα βραδινά τους πάρτι.

Πολύ αργότερα, τη δεκαετία του '90, όταν ήμουν ήδη γιατρίνα, γνωριστήκαμε στο εξοχικό της θείας μου στην Τριμίκλινη. Σε κείνες τις οικογενειακές συνάξεις, η πληθωρική προσωπικότητα του Σάββα με συνεπήρε. Ήθελε να γνωρίζει τα πάντα. Με ρωτούσε πολλές λεπτομέρειες της Ιατρικής, όπως για παράδειγμα μέχρι ποιο ποσοστό θα μπορούσε να ελαττώσει τη ζάχαρη στον καφέ του χωρίς οι αισθητήρες της γλώσσας του να νιώσουν τη διαφορά, ή σε ποιο σημείο του αμφιβληστροειδούς υπάρχουν μόνο κονία και καθόλου ραβδία.²

Σ' αυτές τις συναντήσεις γνώρισα την καθαρά ομηρική φύση του, ψηλάφησα την ελληνικότητα στη δομή κάθε κυττάρου του και με συνεπήρε ο χριστιανικός αριστερισμός του: «Πάντες γαρ υμείς εἰς ἑστέ εν Χριστῷ Ἰησοῦ». Ανταλλάξαμε τα βιβλία μας, ανταλλάξαμε τις ιδέες μας, παρακολουθούσα τις φεγγαρόλουστες βραδιές της Ακτής που διοργάνωνε και χαθήκαμε για μία ακόμη δεκαετία.

Στο μεταξύ, επιστήμονες στο Μάντσεστερ ανάπλασαν από αρχαία κρανία που βρέθηκαν στις Μυκήνες τα κεφάλια των Μυκηναίων οπλαρχηγών. Βλέποντας σε επιστημονικό περιοδικό το πρόπλασμα, αναγνώρισα την αρρενωπότητα του Σάββα κι από τότε κατάλαβα πως τα γονίδια ποτέ δεν λαθεύουν, κολυμπούσε στο αίμα του ο Ομηρισμός του, γι' αυτό ήθελε να τον στείλει και στο φεγγάρι!³

Κι ένα καλοκαιριάτικο πρωί, στο Κέντρο Υγείας Λακατάμιας, η παλιά μου συνάδελφος Χάρης Σπανού με πήρε τηλέφωνο ζητώντας μου να διερευνήσουμε από κοινού έναν παλιό καθηγητή για έλασσον ιατρικό πρόβλημα. Κι ο καθηγητής αυτός ήταν ο Σάββας, που ήρθε στο ιατρείο με το *Επιπλέον*⁴ παραμάσχαλα, με μια αγχαλιά ομηρικούς στοχασμούς· και ύστερα μου «κληροδότησε» κι ένα σπουδαίο φίλο, τον Λευτέρη Παπαλεοντίου.

Δύο δεκαετίες πέρασαν σαν αστραπή κι αυτή η τρίτη μας συνάντηση έμελλε να είναι και η τελευταία. Όταν έμαθα πως ήταν άρρωστος, τηλεφώνησα εγώ αυτή τη φορά στη Χάρι, που μου ανακοίνωσε με λύπη την επικείμενη αποδημία του.

Δεν θα επεδίωκα ποτέ να τον δω με δική μου πρωτοβουλία. Σέβομαι απόλυτα τους ανθρώπους που ετοιμάζονται να αποδημήσουν, έτσι όπως η σάρκα τους φθίνει και τα μάτια τους βαθαίνουν κοιτάζοντας το άπειρο. Αλλά η πλεκτάνη του σύμπαντος τα 'φερε

αλλιώς. Θ' αποφύγω να σας πω φέματα, δεν αρμόζει άλλωστε στο ύφος του γραπτού μου, δεν είναι δα καμιά μυθοπλασία, αλλά ας πούμε πως εκείνη την ημέρα στο "Arabica"⁵ με τράβηξε ένας ταχυδακτυλουργός από το καπέλο του για να δώσει ιδιαίτερη χαρά στον Σάββα. Βγήκα λοιπόν από κει μέσα και η χαρά και των δυο μας πολλαπλασιάστηκε με μια σειρά από πρωινά του Σαββάτου, μέχρι δυο μήνες πριν από την αποδημία του.

Από την τελευταία αυτή σειρά συναντήσεων, εκτός από τα ιατρικά μας, θα κρατήσω μόνο μια ερώτηση που μου απήθυνε ο Σάββας στην τελευταία μας συνάντηση: «Μα τί θέλουν επιτέλους οι γυναίκες;». Δεν του απάντησα ξεκάθαρα, γιατί θεώρησα την ερώτηση γενικόλογη και κάπως ξεξιστική. Απαντώ όμως τώρα, με την προϋπόθεση πως όλες οι γυναίκες σκέφτονται όπως εγώ και, αν είσαι κάπου γύρω, άκουσε την απάντηση, αγαπητέ μου Σάββα Παύλου:

Οι γυναίκες θέλουν Άντρες που να υπερασπίζονται ως το τέλος της ζωής τους τις αρχές τους, «αλλά με λύπη κιόλας κι ευσπλαχνία», από όποιο στρατόπεδο κι αν πολεμούν, που να είναι ερωτοχτυπημένοι με τη δική τους *Ιλιάδα* τόσο, που να την βγάζουν «βόλτα στο φεγγάρι» και να την κρατούν στο στήθος τους επιθανάτια. Άντρες που μέσα στην απόλυτη ωδίνη του επικείμενου τέλους να έχουν το θάρρος να χαράζουν «Γραμμή από τις Μυκήνες στο Τόκιο»⁶ και να φωνάζουν τέλος τα παιδιά να μαζώνουν τις στάχτες.⁷

Έπειτα, να κοιμούνται ήσυχα, χωρίς επικήδειους κατά παραγγελία, χωρίς φωτογραφίες και φανφάρες, κουλουριασμένοι οπλαρχηγοί στα έγκατα της γης τους, τρέφοντας τις ρίζες μιας κατακόκκινης τρεμιθιάς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Pink Floyd, "The wall": "Hey, teacher! leave them kids alone!"
2. Φωτοϋποδοχείς για άχρωμη / έγχρωμη όραση.
3. Βλ. επιστολή Σ. Παύλου προς τη NASA στο ιστολόγιό του.
4. Σάββας Παύλου, *Το επί πλέον*, Αθήνα, Ύψιλον, 1999.
5. Καφετερία στη Λευκωσία.
6. Σάββας Παύλου, *Γραμμή Τόκιο - Μυκήνες*, Αθήνα, Κουκκίδα, 2014.
7. Σάββας Παύλου, *Φώναξε τα παιδιά*, Αθήνα, Κουκκίδα, 2015.

Μυρτώ Αζίνα

Για τον Σάββα Παύλου

Την 5η Απριλίου 2016, μια λύπη που ξεκίνησε από τη Λευκωσία της Κύπρου έφτασε μέχρι την Ελλάδα και συννέφιασε τις ψυχές όσων τον γνώρισαν.

Επί δεκαετίες μάχιμος εκπαιδευτικός στην μέση εκπαίδευση, ο Σάββας Παύλου έφυγε πρόωρα από την ζωή.

Από τους καλλίτερους σύγχρονους ποιητές και φιλόλογους της Κύπρου, ανέπτυξε αξιολογότερη δράση και σκέψη. Έγραψε επίσης πεζά, λογοτεχνική κριτική και ενδιαφέροντα δοκίμια.

Οξυδερκής και ελεύθερος, εκδήλωσε διαρκές, ωραίο και χρήσιμο πάθος για την πορεία της Κυπριακής Ελευθερίας και της Ελληνικής Γλώσσας. Σεβάστηκε και υπηρέτησε τον Κυπριακό Πολιτισμό.

Τώρα φωνάξτε απλώς τα παιδιά, όπως θα έκανε ο ίδιος, εθισμένος στον Σεφέρη, και απλώστε μια μεγάλη ελληνική σημαία, την πιο ανυπότακτη στην ιστορία κατά το συμπέ-

ρασμά του. Μετά κάψτε σεβαστικό λιβάνι. Μην ξεχνάτε την αποστροφή του στις σύγχρονες βεβηλώσεις της εξοδίου, προς το επέκεινα, ακολουθίας.

Ο Σάββας Παύλου είναι πια ο ίδιος, μια πλατιά σημαία ανθρωπίνης, πνευματικής και εθνικής ελευθερίας. Ανεμίζει σε λυγερούς ιστούς, που υψώνονται πάνω από τα καθημερινά: τις συνειδήσεις των εκατοντάδων μαθητών του.

Θανάσης Βαλτινός

β

Ο Σάββας Παύλου και η αρχαιολογία: μια πρώτη ματιά

*Δεν ξέρω αν πρέπει την ωδή τούτη
σε Κυπρομινωική να σε Γραμμική Βήτα να σ' τη γράψω
αλλά στοχάζομαι, πως απ' την ώρα
που άφησες την πρώτη σου ιαχή στον κόσμο,
μες στα φυλλοκάρδια σου χαραγμένες τις γραφές τούτες είχες. [...]
Βασίλης Κουρής
(Σ. Παύλου, Φιλολογικά και άλλα, Λευκωσία 2005, σ. 230)*

«Απομυθοποίηση!» είπε επεξηγηματικά, και η στεντόρεια φωνή του είχε εκείνο τον γλυκύ και ζεστό διδακτικό τόνο που αποκτούσε πάντα, όταν απευθυνόταν σε νεότερους. Αναφερόταν σε ένα σαββατιάτικο μονόστηλο που είχε γράψει στην εφημερίδα όπου δουλεύαμε μαζί. Εκεί τον γνώρισα καλύτερα και είχα την ευκαιρία να δουλέψω από κοντά με τον Σάββα, στο ίδιο γραφείο στα πολιτιστικά της εφημερίδας *Πολίτης* κατά τους πρώτους μήνες του 1999. Το μονόστηλό μου αναφερόταν σε μια τηλεοπτική σειρά της κυπριακής τηλεόρασης, στην οποία η αρχαιολογία προβαλλόταν με αρχαιοθηρικό τρόπο, υπήρχαν πολλά λάθη και προχειρότητες, και θεώρησα καλό να επισημάνω κάποια από αυτά και να πω ότι η αρχαιολογία δεν είναι αυτό που βλέπουμε στις ταινίες του Indiana Jones. Έκλεισα μάλιστα το μονόστηλο, γράφοντας ότι «Ο Indiana Jones δεν ζει!». Από τότε ο Σάββας με πείραζε λέγοντάς μου ότι «εμάς μας αρέσει ο Indiana Jones». Όπως του άρεσε άλλωστε ο Μικρός Ήρωας και οι Γαλάτες εκείνου του ανυπόταχτου χωριού.

Ως ευρυμαθής μύστης του ελληνικού πολιτισμού, είχε – εννοείται – μεγάλο ενδιαφέρον και αγάπη για την αρχαιολογία της Ελλάδας και της Κύπρου. Εκτός των άλλων, κρατούσε στο αρχείο του αποκόμματα εφημερίδων με διάφορα θέματα που αφορούσαν την αρχαιολογία, όπως για παράδειγμα τα ετήσια ανακοινωθέντα με τα αποτελέσματα των ανασκαφών ξένων αρχαιολογικών αποστολών στην Κύπρο. Δεν παρέλειπε να παρεμβαίνει στον ημερήσιο Τύπο, θίγοντας είτε επίκαιρα είτε άλλα θέματα θεμελιακά της αρχαιολογίας της Κύπρου και όχι μόνο. Ενδεικτικά είναι τα άρθρα του με τίτλο «Πολιτική και αρχαιολογία στην Κύπρο» (εφ. *Πολίτης*, 4.3.2002) και «Η άσπιλη και άχραντη αρχαιολογία» (εφ. *Πολίτης*, 27.5.2002). Το πρώτο είχε προκαλέσει μάλιστα την απάντησή του τότε Διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων (εφ. *Πολίτης*, 9.3.2002), στον οποίο ανταπάντησε ο Σάββας με το δεύτερο προαναφερθέν άρθρο του. Χαρακτηριστικό επίσης αυτού του ενδιαφέροντός του και των παρεμβάσεων που έκανε είναι το άρθρο του με τίτλο «Ναργιλές και επαναπροσέγγιση» (*Ωρουμαγδός*, τχ. 2, Φθινόπωρο 1983, σσ. 11-12), στο οποίο τάσσεται εναντίον της προσφοράς αρχαίων αγγείων σε επίσημους προσκεκλημένους της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Ως δεινός ομηριστής, είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μυκηναϊκή αρχαιολογία. Στην εισήγησή του στο Γ' Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Γλωσσολογίας (Παρίσι, 13-15.9.2001), με

τίτλο «Μυκηναϊκή ελληνική και σύγχρονη ποίηση» (Φιλολογικά και άλλα, Λευκωσία 2005, σσ. 219-248), εξετάζει τον βαθμό στον οποίο τα κείμενα των πινακίδων της Γραμμικής Β' επηρέασαν τη σύγχρονη ελληνική ποίηση, παραθέτοντας εννέα περιπτώσεις. Μία από αυτές είναι και η περίπτωση του πρόωρα χαμένου ποιητή Βασίλη Κουρή, στίχους του οποίου παραθέσαμε ως επιγραφή. Μεγάλο μέρος της εισήγησής του αφιερώνεται στο ποιητικό βιβλίο του Π. Α. Σινόπουλου *Κέρογος*, το οποίο μάλιστα προλογίζει ο John Chadwick, που μαζί με τον Michael Ventris διάβασαν τη Γραμμική Β'. Όλες αυτές και πολλές άλλες ενδιαφέρουσες πληροφορίες (μαζί με σχετική βιβλιογραφία), που αφορούν στην πρόσληψη από διάφορους πνευματικούς και επιστημονικούς κύκλους ενός σπουδαίου αρχαιολογικού – και όχι μόνο – γεγονόςτος, όπως είναι η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β', αποκρυσταλλώνονται στην εισήγηση του Σάββα Παύλου και φανερώνουν τις ευαισθησίες και το αναστήματα του ερευνητή, καθώς και το εύρος του πεδίου στο οποίο δρούσε.

Η αποκρυπτογράφηση όμως της Γραμμικής Β' ήταν για τον ομηρογνήθ Σάββα Παύλου ένα μεγάλο επίτευγμα, που προσέφερε εργαλεία για την καλύτερη κατανόηση του έπους («Η μετάφραση του Ομήρου. Τρία μικρά σημειώματα για τη μετάφραση του Δ. Μαρωνίτη», *Μικροφιλολογικά* 22, Φθινόπωρο 2007, σσ. 55-56). Αναγνώριζε τη μεγάλη συμβολή της αρχαιολογίας στο θέμα της κατανόησης του μυκηναϊκού κόσμου και έστεκε με σεβασμό και αγάπη μπροστά στα επιτεύγματα της επιστήμης αυτής, αναδεικνύοντας έτσι τις δυνατότητες και τους δρόμους που ανοίγονται όταν υπάρχει διάλογος μεταξύ των επισημών.

Στην κατηγορία κειμένων όπου διερευνά την πρόσληψη της αρχαιότητας από τη σύγχρονη λογοτεχνία εντάσσεται και το μελέτημά του «Κίονες - Χορδές. Ιχνηυτικά» (*Ακτή* 21, Χειμώνας 1994, σσ. 82-88), στο οποίο επιλέγει ένα αρχαιολογικό θέμα για να εξετάσει το φαινόμενο του διακειμενικού διαλόγου: εντοπίζει πέντε λογοτεχνικά έργα όπου υπάρχει η εικόνα ενός αρχαίου ναού, του οποίου οι κίονες παρομοιάζονται με τις χορδές ενός μουσικού οργάνου. Παρατηρεί, μάλιστα, ότι σε διάφορα έντυπα ευρείας κυκλοφορίας υπάρχουν αναφορές στη μουσική αρμονία της αρχιτεκτονικής αρχαίων ναών, οι οποίες παραπέμπουν σε μουσικό όργανο, και ότι αυτές θα μπορούσαν να ενισχύσουν το συνειρμό κίονες-χορδές (ό.π., σ. 87, σημ. 5). Το ίδιο θέμα συνεχίζει να απασχολεί τον συγγραφέα δέκα χρόνια αργότερα, αφού το 2004 δημοσιεύει κείμενο με τίτλο «Κίονες-Χορδές. Πληγή στην πληγή: Συμπληρωματικά» (*Μικροφιλολογικά* 15, Άνοιξη 2004, σσ. 40-41), στο οποίο αναφέρεται σε άλλες δύο περιπτώσεις όπου αποτυπώνεται η εικόνα κίονες-χορδές. Είναι και αυτό το κείμενο χαρακτηριστικό της οξυδέρκειας και του αμείωτου ενδιαφέροντος του Σάββα Παύλου σχετικά με το θέμα της πρόσληψης της αρχαιολογίας από τη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνική παραγωγή, καθώς και της συνεχούς προσπάθειάς του για διάχυση της γνώσης που αποκτούσε μέσα από την επίπονη και πολύχρονη έρευνα και μελέτη.

Τον ενδιέφερε και τον συγκινούσε αυτός ο διάλογος του παρελθόντος με το παρόν, η πολυεπίπεδη ανάγνωση της ιστορίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το κείμενό του με τίτλο «Παλιά νομίσματα και σημερινά χαρτονομίσματα» (*Μικροφιλολογικά και άλλα*, Λευκωσία 2010, σσ. 107-110). Το κείμενο αυτό γράφτηκε με αφορμή μια πληροφορία που είδε το φως της δημοσιότητας, ότι «σε χαρτονόμισμα του σημερινού Αφγανιστάν υπάρχει η εικόνα ενός ελληνικού νομίσματος των Επιγόνων» του Μεγάλου Αλεξάνδρου (ό.π., σ. 108). Ο Σάββας Παύλου συγκινείται ακόμη περισσότερο, όταν ανακαλύπτει ότι το νόμισμα που απεικονίζεται στο αφγανικό χαρτονόμισμα είναι ένα από αυτά που η ελληνική τους επιγραφή ενέπνευσε στον Κ. Π. Καβάφη το ποίημα «Νομίσματα», το οποίο παραθέτει ο Σάββας. Ο τελευταίος, ως έμπειρος φιλόλογος και περιπατητής στους τόπους και στους χρόνους του ελληνισμού, γνώριζε ότι η λογοτεχνία μπορεί, τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις και υπό συγκεκριμένες συνθήκες, να συμπληρώσει τα κενά που συναντούμε

αναπόφευκτα κατά την ανάγνωση του παρελθόντος. Πόσο μάλλον ένα ιστορικό ποίημα του μεγάλου Αλεξανδρινού, το οποίο, μάλιστα, καταπιάνεται ακριβώς με το ίδιο θέμα, που ήρθε ξανά στην επιφάνεια ύστερα από έναν περίπου αιώνα.

Τέτοιος ήταν ο Σάββας Παύλου και τέτοια έκανε· δεν άφηνε τίποτε να περάσει απαρατήρητο, καμιά σημαντική πληροφορία που σχετιζόταν με το παρελθόν δεν πήγαινε χαμένη στα χέρια του, αφού τον ενδιέφερε όχι μόνο το ίδιο το παρελθόν αλλά και οι επιστήμες που ασχολούνται με αυτό, η σχέση τους με τη λογοτεχνία και η θέση τους στη νεοελληνική κοινωνία. Την τελευταία φορά που βρεθήκαμε μου έδωσε το ογκώδες βιβλίο του Θεόδωρου Γ. Γιαννόπουλου *Πότεν και πότε οι Έλληνες;* (Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2013). Πρόκειται για ένα βιβλίο ενδεικτικό των ενδιαφερόντων του, διότι εξετάζει με βάση τα δεδομένα της έρευνας το πότε ξεκινά ο ελληνικός πολιτισμός, δηλαδή πότε εντοπίζονται πρώτη φορά οι Έλληνες ως ομάδα ανθρώπων, με σαφή αντίληψη κοινής ταυτότητας. Πρόκειται για μια σημαντική επιστημονική έρευνα και ταυτόχρονα ένα συγγραφικό εγχείρημα που δεν απευθύνεται μόνο σε ειδικούς αλλά και στο ευρύτερο υποψιασμένο κοινό. Κατευθύνει τον μέσο αναγνώστη στο πού μπορεί να βρει υπεύθυνες και τεκμηριωμένες απαντήσεις σε αυτά τα σημαντικά ερωτήματα, κρατώντας τον μακριά από ιδεοληψίες, υπεραπλουστεύσεις και μυθομανίες. Γράφοντας τώρα αυτές τις γραμμές, σκέφτομαι ότι έτσι κλείνει ο επίγειος κύκλος της δικής μου επαφής με το δάσκαλο Σάββα Παύλου. Δίνοντάς μου αυτό το βιβλίο, ιώθω ότι ενέκρινε τις θέσεις που εξέθεσα στην πρώτη «αρχαιολογική» μας συνάντηση, στην οποία αναφέρθηκα στην αρχή του κειμένου.

Στο ιστολόγιο του (<https://savvaspavlou.wordpress.com/2014/09/> πρόσβαση 8.1.17) ανήρτησε στις 14.9.2014 κείμενο του φιλόλογου Χρίστου Δάλκου με τίτλο «Η Τούμπα του Καστά στην Αμφίπολη και η σχέση της με τον Ηφαιστίωνα», αναφέροντας ότι «κοινοποιώ το κείμενο του εξαιρετικού φιλόλογου Χρ. Δάλκου, γιατί η επιχειρηματολογία του είναι λογική, χωρίς άλματα, ευσεβοποιισμούς και ιδεολογήματα». Έτσι βλέπουμε ότι παρακολουθεί, όπως ήταν αναμενόμενο, αυτό το ενδιαφέρον και πολύχροτο αλλά ταυτόχρονα αμφιλεγόμενο αρχαιολογικό θέμα, τονίζει όμως και τη σημασία του να μένουμε μακριά από ιδεοληψίες κατά την ανάγνωση και προβολή του παρελθόντος.

Ως εκπαιδευτικός και στέλεχος – σε δύσκολους καιρούς – του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της ημικατεχόμενης Κύπρου, αγωνίστηκε ενάντια στην παραχάραξη της ιστορίας, αφού για τον ίδιο ήταν σαφές ότι η «Ιστορία δεν εξηγείται με ιδεολογικές αγκυλώσεις και κομματικές παρωπίδες», αλλά «αποτελεί επιστέγασμα ενδεδειγμένης έρευνας, βαθύτατης επιστημονικής μελέτης και νηφάλιου προβληματισμού» («Μηδείες Ανιστόρητος Εισίτω», στον τόμο *Εκεί, στις Ομπρέλες...*, Λευκωσία 2012, σσ.80-84). Σχετικά με το θέμα αυτό είναι και τα κείμενα του που αναρτήθηκαν στο ιστολόγιο του (πρόσβαση 8.1.17) με τίτλο «Η κλανσιαϊδούς ιστοριογραφία» (25.1.14), «Η ιδεοληψία γράφει Ιστορία» (13.1.14) και «Ιδεοληψία και Ιστοριογραφία» (23.12.13).

Ως λάτρης των ιστορικών επιστημών και ερευνητής που επιζητούσε πραγματικά την ιστορική αλήθεια, αντιστάθηκε σθεναρά στην απαίτηση του τούρκου κατακτητή για αφαίρεση σελίδων από τα βιβλία που στέλλονταν στο Γυμνάσιο του κατεχόμενου Ριζοκαρπάσου, τη στιγμή που κάποιοι στο ίδιο Υπουργείο προσανατολιζόνταν στο να υποκύψουν στις άνομες ορέξεις των Τούρκων και στην καταπάτηση της ιστορικής αλήθειας («Αφαιρώντας Σελίδες», *Εκεί, στις Ομπρέλες...*, Λευκωσία 2012, σσ. 85-88). Γιατί είναι γνωστό ότι ο νικητής ενός πολέμου, ο έχων την υπεροχή των όπλων, επιβάλλει τη δική του εκδοχή της ιστορίας. Ο Σάββας τα ήξερε καλά αυτά, τα είχε μελετήσει δεκαετίες προτού κάποιοι νεόκοποι εντεταλμένοι ζητήσουν να αλλάξουν τα σχολικά βιβλία της Ιστορίας, επειδή περιέχουν τάχα «εθνικιστικές προσεγγίσεις» («Πώς δει Ιστορίαν συγγράφειν...», ό.π., σσ. 146-149).

Από το κείμενό του με τίτλο «Οιδίπους, οι ποικίλες εκδοχές του ελληνικού μύθου», που αναρτήθηκε στις 2.2.14 στο ιστολόγιό του (πρόσβαση 8.1.17), μαθαίνουμε ότι διάβαζε διάφορα λήμματα από το *Λεξικόν της Ελληνικής Αρχαιολογίας* του Αλέξανδρου Ρ. Ραγκαβή, το οποίο εκδόθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα. Για το συγκεκριμένο κείμενο, αντλεί στοιχεία από το *Λεξικόν* για τον μύθο του Οιδίποδα διαβάζοντας το αντίστοιχο λήμμα. Το *Λεξικόν* δεν αφορά αποκλειστικά την αρχαιολογία με τη στενή της έννοια, όπως τη χρησιμοποιούμε σήμερα, δηλαδή τη μελέτη των υλικών καταλοίπων του παρελθόντος, αλλά ασχολείται με πολλές πτυχές της ελληνικής αρχαιότητας, όπως είναι η γεωγραφία, η ιστορία, τα γράμματα και οι τέχνες. Πιστεύω πως έχει ήδη γίνει αντιληπτό ότι με αυτή την ευρύτερη έννοια θα πρέπει να προσεγγίζουμε και το ενδιαφέρον του Σ. Παύλου για την αρχαιολογία. Με αυτή την ευρύτερη σημασία χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Έλληνες τη λέξη «αρχαιολογία», η οποία περιλάμβανε κάθε γνώση για την αρχαιότητα (*Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Πυρσού/Δρανδάκη, τ. Ε', σ. 720, λήμμα «αρχαιολογία»).

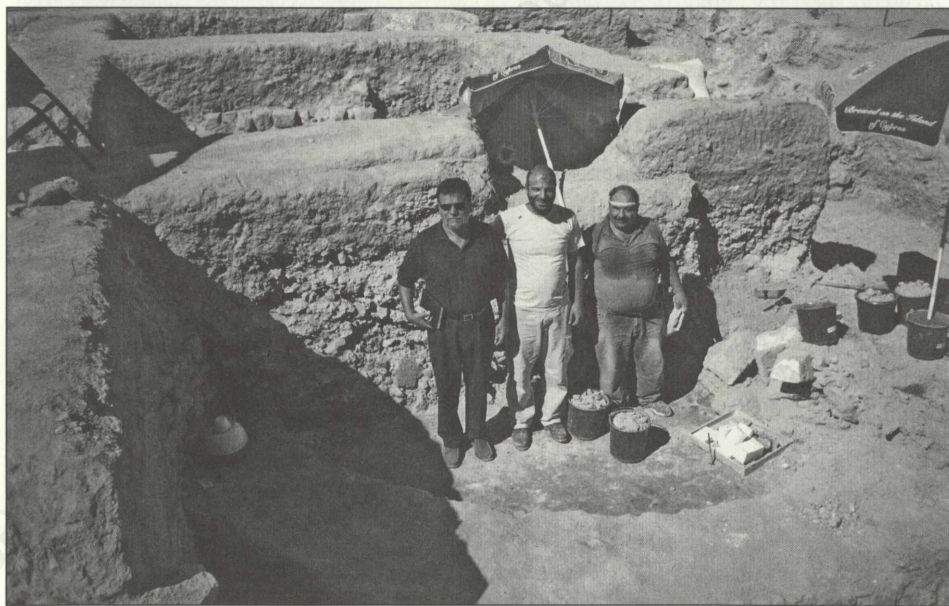
Δύο είναι, λοιπόν, τα κύρια χαρακτηριστικά της ενασχόλησής του με την αρχαιολογία: πρώτον, τον ενδιαφέρει η αρχαιολογία με την ευρύτερη έννοια της γνώσης κάθε πτυχής του ελληνικού παρελθόντος· και δεύτερον, αυτό που ήθελε να μαθαίνει και να κοινωνεί ήταν η ιστορική αλήθεια, η οποία πίστευε ότι προσεγγίζεται με επιστημονική μελέτη και επιχειρήματα, έρευνα και νηφάλιο προβληματισμό, και όχι με ιδεολογήματα και ιδεοληψίες. Να αναφέρουμε επίσης ότι, όπως τεκμηριώνεται από τα σχετικά δημοσιεύματά του, το ενδιαφέρον του αφορούσε τρέχοντα και συγκεκριμένα αρχαιολογικά θέματα, τα οποία σχολίαζε τόσο ως αρθρογράφος όσο και ως ειδικευμένος επιστήμονας, αλλά και πιο θεωρητικά ή ευρύτερα θέματα, που απαιτούσαν εξειδίκευση και διεπιστημονική κατάρτιση και γνώση· φιλολογική, ιστορική, λογοτεχνική, κοινωνιολογική και πολιτική γνώση. Όλα τα εξέταζε με αυτή την ξεχωριστή ευρυγώνια και διεισδυτική του ματιά, την ευθεία και τη λοξή.

Ας σημειωθεί εδώ ότι τα κατεξοχήν αρχαιολογικά του διαβάσματα (βιβλία, εγχειρίδια, οδηγοί, κ.ά.) και η «αρχαιολογική του εμπειρία» (βλ. Γ. Π. Σαββίδης, *Οι αρχαιολογικές περιδιαβάσεις του ποιητή Γιώργου Σεφέρη*, Λευκωσία 1992, σ. 22), δηλαδή οι επισκέψεις σε μουσεία, αρχαιολογικούς χώρους και ανασκαφές και το πώς αυτές γίνονται αφορμή για μελέτη και περνούν τελικά στο έργο του, είναι ένα θέμα που χρήζει περαιτέρω μελέτης. Από αυτή την πρώτη αναδίφηση, φαίνεται ότι σε διάφορες περιπτώσεις ξεμυτίζουν και ανθίζουν στο έργο του οι «αρχαιολογικές του περιδιαβάσεις».

Έχω την υποψία ότι μια τέτοια περίπτωση υπάρχει στο τελευταίο του βιβλίο *Φώναξε τα παιδιά* (Αθήνα 2015, σσ. 18-19). Στο πρώτο διήγημα, που φέρει τον ίδιο τίτλο, αναφέρεται στον εντοπισμό ενός αρχαϊκού νεκροταφείου στο χωριό Δένεια (επαρχία Λευκωσίας) κατά τη διάρκεια χωματουργικών εργασιών από μηχανικό εκσκαφέα. Δηγείται ότι, αφού οι αρχαιολόγοι μετέφεραν τα αρχαία αντικείμενα και παρέμειναν επί τόπου μόνο οι σκελετοί, ο αφηγητής μπαίνει σε έναν τάφο και εντοπίζει ανάμεσα στα οστά του στήθους ενός σκελετού ένα όστρακο με «κάτι περίεργες γραμμές». Επρόκειτο τελικά για κυπρο-συλλαβική επιγραφή, που απέδιδε ένα μάλλον γυναικείο όνομα, σύμφωνα με το διήγημα: ΔΙ-Ο-ΘΕ-ΜΙ. Υποψιάζομαι ότι στο διήγημα αυτό εντάσσεται ως ψηφίδα η δημοσιοποίηση από τα ΜΜΕ της ανακάλυψης ενός τάφου στη Δένεια, ο οποίος χρονολογείται από την αρχαϊκή ως την πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Ο τάφος αυτός βρέθηκε τον Φεβρουάριο του 2002 έξω από το Δημοτικό Σχολείο της Δένειας κατά τη διάρκεια εκσκαφών από το Τμήμα Αναπτύξεως Υδάτων. Σημειώνεται ότι η Δένεια είναι γνωστή για τα εκτενή νεκροταφεία της προϊστορικής εποχής και ότι αυτή ήταν η πρώτη φορά που δημοσιοποιήθηκε η ανεύρεση ενός ταφικού συνόλου των ιστορικών χρόνων. Ας σημειωθεί εδώ ότι το χωριό Δένεια γειτνιάζει με τη γενέτειρα του Σάββα Παύλου, την Κοκκινότριμιθιά, από την οποία

βρίσκεται σε απόσταση μόλις πέντε χιλιομέτρων. Ως εκ τούτου, η δημοσιοποίηση της ανακάλυψης του αρχαίου τάφου στην περιοχή δεν είχε παρά να εντυπωθεί στην καρδιά και το μυαλό του και να παρεισφρήσει κατόπιν στα κείμενά του. Δεν ξέρω εάν έτυχε να επισκεφθεί ο Σάββας Παύλου την ανασκαφή ή εάν πληροφορήθηκε γι' αυτήν από τα ΜΜΕ. Ίσως και να είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι ο ανασκαφέας αναφέρει στο σχετικό του δημοσίευμα ότι τη δεύτερη μέρα της ανασκαφής οργανώθηκε γύρω από τον αρχαίο τάφο μάθημα για τα παιδιά του δημοτικού σχολείου σχετικά με την αρχαιολογία της περιοχής (Γιώργος Γεωργίου, «Η άγνωστη Δένεια. Ένα ταφικό σύνολο των ιστορικών χρόνων», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου*, 2005, σ. 117, σημ. 2). Η μαρτυρία αυτή ταιριάζει πάντως και με τον τίτλο του διηγήματος και όλης της συλλογής: *Φώναξε τα παιδιά!*

Υπάρχει και μια δεύτερη περίπτωση. Στις 14 Οκτωβρίου 2003 ο Σάββας με επισκέφθηκε στην ανασκαφή που έκανα τότε στο κέντρο της Λευκωσίας, στην περιοχή του Παλαιού Δημαρχείου, απ' όπου προέρχεται και η φωτογραφία που δημοσιεύεται εδώ. Παρ' όλον ότι ήταν μέσα Οκτωβρίου, έκανε πολλή ζέστη. Σκάβαμε έναν τεράστιο χώρο, ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο, όπου κατά τη διάρκεια των εκσκαφών για την ανέγερση του νέου δημοτικού μεγάρου της Λευκωσίας εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα της βυζαντινής και μεσαιωνικής πόλης. Η ανασκαφή αποκάλυψε πυκνά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και έναν ανέλπιστο πλούτο κινητών ευρημάτων. Την ημέρα που μας επισκέφθηκε ο Σάββας σκάβαμε στα ερείπια δύο εκκλησιών, όπου είχαμε εντοπίσει μάλιστα αρκετές ταφές. Στο μυθιστόρημά του *Αύριο κλάδεμα...* (Αθήνα 2009), στο κεφάλαιο με τίτλο «Το αντάρτικο της πληροφορικής» (ειδικά στις σσ. 91-92), περιγράφει το πώς «Οι αρχαιολόγοι της ανασκαφής σκάβουν μέσα στο λιοπύρι μα δεν τους νοιάζει, χαίρονται τη μια ανακάλυψη μετά

Ανασκαφή Παλαιού Δημαρχείου, Λευκωσία 14.10.2003.
Από αριστερά: Σάββας Παύλου, Γιάννης Βιολάρης, Μ. Φούγγας.

την άλλη» και ότι εντοπίζουν τους τάφους του Λάιου, της Ιοκάστης και του Οιδίποδα, οι οποίοι ταυτίζονται με επιγραφές στη Γραμμική Β'. Αναφέρει επίσης ότι στην ανασκαφή αυτή υπήρχαν «και κάποιοι περιεργοί με ειδικές σπουδές», υπονοώντας τους οστεοαρχαιολόγους και τους ανθρωπολόγους. Στην ανασκαφή του Παλαιού Δημαρχείου υπήρχαν οστεοαρχαιολόγοι. Είναι ελκυστική και γοητευτική η υπόθεση ότι στο μυθιστόρημά του εντάσσει με μαεστρία την εμπειρία της επίσκεψής του στην ανασκαφή μας. Εκτός των άλλων, ίσως να μην είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι το συγκεκριμένο υποκεφάλαιο τιτλοφορείται «Οιδίπους 2003» και η χρονολογία αυτή ταιριάζει με τον χρόνο που επισκέφθηκε την ανασκαφή!

Κλείνοντας, ας τονιστεί ότι η εργασία αυτή αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση. Είναι βέβαιο ότι υπάρχουν και άλλα κείμενα του Σάββα Παύλου που σχετίζονται με την αρχαιολογία, σε άρθρα, μελετήματα και επιφυλλίδες που δημοσιεύτηκαν σε αθηναϊκά και κυπριακά περιοδικά και εφημερίδες, ίσως και αλλού. Η πρόθεση είναι να γίνει μια πιο συστηματική έρευνα για τον εντοπισμό τους. Ως επίλογο, παραθέτουμε τα δικά του λόγια, απόσταγμα της διαχρονικής ή καλύτερα της άχρονης και υπερκόσμιας σχέσης του με τη μελέτη και τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού μέσω του κορυφαίου του έργου: του ομηρικού έπους:

Γεννήθηκα στην Κύπρο τη δεκαετία του πενήντα. Ήταν ένας κόσμος ομηρικός που καλλιέργησε τη γη του με το ησιόδειο άροτρο, διάβαζε με το κερί τη νύχτα και είχε μια οικονομία σχεδόν ανταλλακτική, με γλώσσα, ήθη και έθιμα που οι μελετητές τα ονόμαζαν αρχαϊκά. Από τον κόσμο αυτό της παιδικής ηλικίας, τον ομηρικό-αρχαϊκό, σε διάστημα 30 χρόνων η Κύπρος έφτασε στο σύγχρονο πολιτισμό του αυτοματισμού και των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Αυτή η σύζευξη, αρχαϊκού και μοντέρνου, στην ατομική μου ιστορία καθώς και στην ιστορία του τόπου μου, πιστεύω ότι με κάνει κατάλληλο να συμμετάσχω σε αυτό που πρότεινα στην αρχή που θα συζεύξει τον Όμηρο με την διαστημική εποχή» («Απαγγελία Ομηρικής ποίησης στη Σελήνη. Πρόταση προς την ΝΑΣΑ», 22.11.15. Από το ιστολόγιό του, πρόσβαση 8.1.17).

Γιάννης Βιολάρης

Ο Σάββας Παύλου

Ο Χρήστος Ιακώβου, φίλος του Σάββα, έγραψε στις 9 Απριλίου του 2016, λίγες μέρες μετά τη «φυγή» του τελευταίου: «Καλό ταξίδι στους ανοικτούς ορίζοντες που πάντα αγνάντευες...». Πράγματι, όταν συζητούσε κανείς μαζί του, μπορεί η συζήτηση να άρχιζε με τα εθνικά μας θέματα, θα τέλειωνε όμως με τις ανησυχίες του για την παγκόσμια κατάσταση. Η έγνοια του και η ανησυχία του για την Κύπρο ήταν επίσης μεγάλες.

Σε διάφορα κείμενά του που δημοσίευε κατά καιρούς σε εφημερίδες της Κύπρου αλλά και σε περιοδικά της Αθήνας, η επιμονή του για τη γλώσσα μας και τον Όμηρο ήταν πολύ έντονη. Αναφέρει κάπου: «Φτάσαμε στο 2016. Στην επόμενη δεκαετία θα έχουμε ένα μεγάλο άλμα της ανθρωπότητας, την πρώτη επανδρωμένη πτήση στον Άρη. Μην ταράσσεστε και μην αγωνιάτε. Όσον αφορά το ποιητικό, ακόμη ένας πλανήτης θα αναγνωρίζεται ότι ο Όμηρος είναι ο πρώτος ποιητής του κόσμου».

Είχαμε μιλήσει με τον φίλο μου Νίκο Ορφανίδη και τον Σάββα να κάνουμε μια Ποιητική Βραδιά με πανσέληνο στο Αμφιθέατρο της Σχολής Τυφλών, όπου οι δυο τους να απαγγέλλουν ποιήματά τους, κι εμείς να τραγουδάμε. Δεν προλάβαμε. Ο Σάββας είχε εκδώσει μέχρι τότε τρεις ποιητικές συλλογές.

Τον Δεκέμβριο του 2013 του απονεμήθηκε το Κρατικό Βραβείο Δοκιμίου/Μελέτης για το βιβλίο του *Εκεί στις ομπρέλες*. Το βιβλίο αποτελείται κυρίως από επιφυλλίδες που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά της Κύπρου και της Ελλάδας στα χρόνια 1989-2012. Ειδικά το κείμενό του «Η κηδεία μου» σχολιάστηκε ευμενέστατα από τον πνευματικό κόσμο της Κύπρου. Αφορά το θέμα της τελετής της κηδείας, η οποία στην Κύπρο και την Ελλάδα έχει εκτραπεί τα τελευταία χρόνια. Ο ίδιος, καυτηριάζοντας όλα τα συμπληρώματα και φτιασιδία, βάζει μπροστά τον εαυτό του και αναφέρει:

«Με απλά λόγια: Όταν πεθάνω δεν θέλω κανένα τηλεοπτικό συνεργείο και φωτογράφο, δεν θέλω καταθέσεις στεφάνων ή αναγγελία ποιοι κατέθεσαν στεφάνι. / Η νεκρώσιμος ακολουθία της Ορθοδόξου ημών Εκκλησίας αρκεί. / Αν κάποιος αισθάνεται έντονα αυτή την ανάγκη για ένα στεφάνι, ας βάλει διακριτικά ένα στο φέρετρο ή στον τάφο και ας αποχωρήσει ήρεμα. / Δεν θέλω επικήδειους λόγους. Ούτε έναν, είτε από φίλο είτε από συγγενή ή (Θεός φυλάξει) οποιονδήποτε κυβερνητικό αξιωματούχο. / Η νεκρώσιμος ακολουθία της Ορθοδόξου ημών Εκκλησίας αρκεί. [...] Μόνο ένα πράγμα θα ζητήσω. Το φέρετρο να είναι καλυμμένο με την ελληνική σημαία. [...] Μόνον, λοιπόν, αυτά. Η ελληνική σημαία και η νεκρώσιμος ακολουθία της Ορθοδόξου ημών Εκκλησίας».

Πριν κλείσουμε το πολύ μικρό αυτό κείμενο στη μνήμη του καλού μας φίλου, ας σημειώσουμε και το βιβλίο του *Σεφέρης και Κύπρος*. Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή του Σάββα, η οποία εκδόθηκε το 2000 και εξακολουθεί μέχρι σήμερα να μας αφορά.

Ο Σάββας ήταν μια πολύ δυνατή και ασυμβίβαστη προσωπικότητα. Δεν θα μπορούσε να διανοηθεί ποτέ ότι θα διαπραγματευόταν τις ιδέες του. Η φιλολογική του προσφορά στην ανώτερη εκπαίδευση της Κύπρου είναι σημαντική.

Μιχάλης Βιολάρης

Κάθε κτηνόν 'πού τό τσουνάριν του κρέμμεται

Μνήμη Σάββα Παύλου

Ο χαμός του αγαπημένου Σάββα φέρνει στον νοῦ τήν πικρή λαϊκή διαπίστωση, απόσταγμα ανθρώπινης σοφίας και αυτοσυνειδησίας: *Κάθε κτηνόν 'πού τό τσουνάριν του κρέμμεται*, ἢ *Κάθε κτηνόν 'πού τό τσουνάριν του κρέμμεται*, τ.ἔ. «τήν πεπρωμένην μοῖραν οὐδείς δύναται νά διαφύγη», ἀλλά καί «ἕκαστος θά κριθῆ κατά τās πράξεις αὐτοῦ». Προσπαθώντας κι ἐμεῖς νά συμβάλουμε στήν προώθηση τῆς ἀνθρώπινης αὐτοσυνειδησίας, θά ἀσχοληθοῦμε μέ τήν ἔτυμολογία τῆς κομβικῆς λέξης *τσουνάριν* (= ὁ ταρσός τῶν ζώων).

Ὁ Κυριάκος Χατζηγιάννου, *Ἐτυμολογικό Λεξικό τῆς ὀμιλουμένης κυπριακῆς διαλέκτου*, ἔτυμολογεῖ τήν λέξη «ἀπό τὸ ἀρχ. *κυνάριον*, εἶδος καρφιοῦ», ἀλλά, ὅπως ὀρθά ἐπισημαίνει ὁ Κώστας Καραποτόσογλου, *Ἐτυμολογικὲς παρατηρήσεις στὰ κυπριακὰ ἰδιώματα*, σ. 248-249, «Ὁ Κ. Χατζηγιάννου ἔχει κάνει σύγχυση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν λ.: *κυνάριον* [...] καὶ *κυνάς*, *ἀδος* [...] kind of nail [...] καὶ βεβαίως ἡ κυπριακὴ λ. δὲ σχετίζεται μέ τὶς ἀνωτέρω λ. ὅπως παρατίθενται.». Ὅμως καί ἡ ἀναγωγή ἀπὸ τὸν Κώστα Καραποτόσογλου τοῦ «*τσουνάριν*» στὸ ἀρχ. ἑλλ. *κύων*, ὁ, ἡ, (= ὑποκνήμιον ἀλόγου, ὁ κατὰ τὸν ἀστράγαλον ἄρμος τοῦ ποδὸς ἵππου), κατὰ τὸ σχῆμα «*κύων* > *κυνίον* > **κυνάριον* > *τσουνάρι(ο)ν* > *τσουνάριν*» νομίζουμε ὅτι εἶναι ἀστοχη.

Παρ' όλη τήν εκτίμησή μας στην κρίση και τίς γνώσεις του σοφού επιστήμονα, θεωρούμε ότι ή λέξη σχετίζεται όπωσδήποτε, όπως σημειώνει και τό *Ίστορικόν Λεξικόν τής Νέας Έλληνικής (ΙΛΝΕ)*, μέ τά *άντζωνάρι τό, 'τσουνάριν Κύπρ. 'τσουνάρι Κάλυμν. (= ό πούς Κάλυμν. || τό μέρος του ποδός εσφαγμένου ζώου, όθεν κρεμοϋν τουτο: *Κάθε άρνίν 'πού τό 'τσουνάριν του 'εν-νά κρεμ-μαστή* Κύπρ.), *άντζώναρως ό, άτζώναρως Σίφν. άτσούν-ναρος Ρόδ. (Κρεμαστ.) άζώναρως Άνδρ. Κάμπ. (= κνήμη μεγάλη Κάμπ. || τό σφυρόν ποδός χοίρου Άνδρ. || μηρός χοίρου Ρόδ. τά περι τό γόνυ μέρος Σίφν.), *άντζών τό, άντζούν' (= πούς) Πόντ. (Άμισ.), πρβλ. μεσν. άντζα ή, (= κνήμη κ.λπ.), άντζακλειδα ή, Πελοπν. (Λακων. Μάν.) (= ή κλειδώσις του γόνατος Λακων. || τό όπισθεν μέρος του γόνατος Μάν.), μεσν. άντζιον τό, (= άντζί, κνήμη κ.λπ.), *άντζίποδας ό, άτζίποδας Θράκ. (Σαρεκκλ.) Κρήτ. (= κνήμη, τό περι τά σφυρά όπισθεν μέρος του ποδός κ.λπ.). Τήν σχέση του 'τσουνάριν προς τά άντζα, άντζί, άτζίποδας κ.λπ. επιβεβαιώνει και ή σύμπτωση τής σχετικής φράσεως προς τήν παροιμιώδη φράση *Κάθε άρνί άπό τόν άτζίποδά του θά κρεμαστή* (τήν περωμένην μοίραν οϋδείς δύναται νά διαφύγη) Κρήτ.

Θά μπορούσε λοιπόν κάποιος νά θεωρήση τό ζήτημα τής ετυμολόγησης του «'τσουνάριν» λήξαν και νά σταματήσει έδω, χωρίς νά νώση τήν ανάγκη νά ασχοληθ ή μέ τό ήδη μεσαιωνικό άντζα, για τήν ετυμολόγηση του όποιου πολλές είναι οι προσπάθειες πού έχουν γίνει (βλ. ΙΛΝΕ, σ.λ. άντζα ή). Υπάρχει εν τούτοις μία παράδοξη σύμπτωση, τήν όποία περιορίζομαστε νά επισημάνουμε και νά σχολιάσουμε άκροθιγώς: πρόκειται για τίς παροιμιώδεις φράσεις «*του κάθι άρνί κρέμιτι άπού του κλισί τ'*» Ήπ. και «*Κάθι πρόβατου άπ' του κλιτσ'νάρι τ' κρέμιτι*» Μακεδ. (Καταφύγ.) εκ των όποιων ή δεύτερη ιδίως υποβάλλει τήν εντύπωση ότι υπάρχει μία περίεργη σχέση συγγένειας ή και ταύτισης μεταξύ του (ά)τσουνάριν και του κλιτσ(ι)νάρι (= σκέλος ανθρώπου ή ζώου).

Στήν περίπτωση μάλιστα τής ετυμολόγησης του «κλιτσινάρι», άναδεικνύεται σέ όλο της τό μεγαλειό ή όηθεν «έπιστημονική» στενότητα πνεύματος τής άκαδημαϊκής επιστήμης, διότι, ενώ είναι προφανές ότι τά κλίτσα ή, πληθ. κλίτσες οι, (= περιφρον. τά πόδια «*τράβα τ'ς κλίτσες σ' άπού 'δω*»), κλισί (= τό σκέλος ανθρώπου ή ζώου), κλισίκι (= τό όπίσθιον μέρος του γόνατος), κλισικό (= κνήμη), κλισίνα (= άδύνατη κνήμη), κλιτσινάρα (= τό πίσω μέρος του γόνατου) και κλιτσινάρι συνδέονται ετυμολογικά μεταξύ τους, τό ΙΛΝΕ ετυμολογεί τό κλιτσινάρι εκ του *άντικληνάρι, αυτό εκ του άντικλήνη, και τό τελευταίο εκ του άντικνήμιον.

Και μπορεί μέν νά ύπάρχη κάποια μακρινή σχέση του κλιτσινάρι μέ τά άντίκλα, άτζικλήνα, άντίκληνας, άντικλήνη, άντίκληνο (= ή κνήμη || ό υπό τό γόνυ τόπος, κ.λπ.), καθώς και μέ τά άντζα, άντζί κ.τ.τ., αλλά αυτό σέ καμμιά περίπτωση δέν μπορεί νά άναιρέση τήν προφανή σύνδεση των κλίτσα, κλισί, κλισίκι, κλιτσικό, κλισίνα, κλιτσινάρα και κλιτσινάρι. Άπ' αυτό τό τελευταίο πρέπει νά προέκυψε μέ αντιμετάθεση τό τσικλινάρι πληθ. τσικλινάρια (= τά γυμνά και άδύνατα πόδια των παιδιών), πρβλ. και τσεκλήνης (= ό μακρυκάνης, αυτός πού έχει μακριά πόδια) – προφανώς εκ του *κλετσένης -, κλιτσιώνης (= αυτός πού έχει μακριά πόδια), κλιτσίν'ς (= ό έχων μακρά και ισχνά σκέλη, σκαπτικώς) θηλ. κλιτσίνου κ.λπ.

Δεδομένης λοιπόν τής διάδοσης στο έσωτερικό τής νέας ελληνικής μέ ποικίλους τύπους και τρόπους τής ρίζας πού ύπόκειται του «κλιτσινάρι», καταλήγουμε στο συμπέρασμα ή, μάλλον, στην ύπόθεση εργασίας, ότι ή παράδοξη σχέση των κλιτσινάρι / (ά)τσουνάριν, πού άναδεικνύεται άπό τήν σύμπτωση των σχετικών παροιμιωδών φράσεων, ενδέχεται νά σημαίν η ότι τό (ά)τσουνάριν άποτελεί καρπό εξέλιξης ενός άμάρτυρου *κλατσουνάρι / *γ(λ)ατσουνάρι (= κλιτσινάρι, πόδι), πρβλ. και κλιτσουνάρι (= γάμπα || άδύνατο χέρι και πόδι).

Αλλά για τό ένδεχόμενο νά συντελέστηκε μιá τέτοια εξέλιξη θά ἔπρεπε νά γραφοῦ ἕνα ιδιαίτερα μακρό ἄρθρο, κάτι πού δέν εἶναι στίς προθέσεις αὐτοῦ τοῦ σημειώματος.

Στίς προθέσεις αὐτοῦ τοῦ σημειώματος δέν ἦταν καί ἡ επέκταση τῶν ἐτυμολογικῶν προβληματισμῶν στήν κυπριακή λέξη *τζ'ιπόϊν* ἢ *τζ'ιπόϊν* (= ράβδος μακρά, ἀπολήγουσα εἰς σιδηροῦν ἀγκύλιον, δι' οὗ συλλαμβάνουσι τά πρόβατα, αἴγας κ.λ. ἐκ τῶν ποδῶν), στήν ἀναμφισβήτητη σχέση τῆς ὁποίας μέ τόν κρητικό *ἀτζίποδα* μοῦ ἐπέστησε τήν προσοχή – καί τόν εὐχαριστῶ γι' αὐτό – ὁ Λευτέρης Παπαλεοντίου.

Καί ἐνῶ προφανῶς ἡ ἐτυμολόγησις τοῦ κυπριακοῦ *τζ'ιπόϊν* ἀπό τά ἀρχ. ἑλλ. *ῶκυπόδης*, **ῶκυπόδιον* δέν εὐσταθεῖ, δέν εἶναι σίγουρο ἂν ἡ σημασία του προέρχεται κατ' εὐθεΐαν ἀπό αὐτήν τοῦ *ἀτζίποδας*, **ἀτζίπόδιν* (= κνήμη, τό ὀπίσθιο μέρος τοῦ ποδιοῦ). Ἡ αἰσθησή μου εἶναι ὅτι τό πρῶτο συνθετικό τῆς λέξεως συνδέεται μέ τό «ἀγκινάρι τό, (II) Ἴκαρ. Κάλυμν. Κάρπ. Κῶς Λέρ. Νίσυρ. Σίβιν. Ἰγκινάρι Καλαβρ. (Μπόβ.) ἀντζινάρι Κάρπ. Μεγίστ. ἀτζινάρι Κύθν. ἀντζινάρι Κάλυμν. Κῶς (μεταξύ ἄλλων: ἀγκύλη ράβδος τῶν ποιμένων πρὸς σύλληψιν τῶν βοσκοκημάτων), πού παραθέτει τό *IANE*, πρβλ. καί *ἄγκινας* (= ἀρπάγη ἢ ὁ κατά τήν κορυφήν τῆς ἀτράκτου κεκαμμένος μετάλλινος ὀβελίσκος ἢ ράβδος κεκαμμένη κατά τό ἕτερον ἄκρον πρὸς σύλληψιν τῶν προβάτων), *ἀγκινέλλι* (= ἀρπάγη), *ἀγκίνι* (= ὁ κατά τήν κορυφήν τῆς ἀτράκτου κεκαμμένος μετάλλινος ὀβελίσκος ἢ ἀγκιστρον ἢ πᾶν κεκαμμένον καί ἀγκιστροειδές) κ.λπ. Ὅλα αὐτά πιθανώτατα ἔχουν σχέση μέ τά *ἄντζα*, *ἴτσουναριν* κ.τ.τ., πρβλ. τήν ἐγγύτητα τῆς σημασίας τοῦ *ἴτσουναριν* πρὸς αὐτήν τοῦ *ἀγκίνι* στήν φρ. *Τόν ἐκρέμασε 'ς ἔν' ἀγίνι* (= ἀγκιστρο) Κεφαλλ.

Χρῖστος Δάλκος

Ἡ σημασία του ανατρεπτικοῦ παραδείγματος στα μικροκείμενα του Σάββα Παύλου

Στον Νάσο Βαγενά

Ἄς με συγχωρήσει ὁ ἴσκιος τοῦ Σάββα Παύλου για ὅσα ἀκολουθήσουν ἢ μάλλον για τήν μειωτική τους. Ἀλλά σ' αὐτά τα πράγματα δέν μπορῶ νά μὴ πάω αὐθόρμητα ἀπό τό ένα στο ἄλλο. Εὐλοιοειδῶς. Παρ' ὅτι φιλόλογος, ἐξἄλλου, κάπως ἔτσι δέν δουλεύει ὁ νους καί ἡ (ασκημένη ὡσοδῆποτε) φαντασία του; Κάνοντας τις περισσότερες φορές κίνητρό του τό ελάχιστο, ἐκεῖνο που μένει ἀπαρατήρητο καί ἀνευ σημασίας για τους «ασχολουμένους με τα μεγάλα», καί βγάζοντας ἔπειτα με ἐκπληκτική ικανότητα ἀπό τόν ταπεινό καρπό τοῦ μὴ σημαντικοῦ ὅ,τι του χρησίμευε για τήν ἀνάπτυξη του σημαντικοῦ παραδείγματός του, που μας ἀφορᾶ ὅλους. Με αὐτή ἀκριβῶς τήν ἔννοια, ὁ Σάββας υπῆρξε ἕνας παθιασμένος ἐραστής του ελάσσονος, ὅπως ἀκριβῶς υπῆρξε, για νά ἀφεθῶ κι ἐγώ στους δικούς μου συνειρμούς, ὁ πρόσφατα φευγάτος, σταθερός φίλος τῆς Κύπρου καί δάσκαλος πολλῶν ἀπό τους σημερινούς λογίους τῆς, πεζογράφος Χριστόφορος Μηλιώνης. Ἐννοεῖται ωστόσο ὅτι κανεὶς συνειρμός δέν εἶναι ἐντελῶς τυχαῖος καί, ἀν σκέφτηκα τόν Μηλιώνη σε σχέση με τόν Παύλου, μάλλον αὐτό συνέβη διότι καί ὁ Μηλιώνης πήρε τή θέση του στήν οἰκογένεια τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας ὡς μάλιστα τῆς σύντομης πρόζας. Κυρίως ὡς διηγηματογράφος ἀναγνωρίζεται, καί μάλιστα ἕνα ἀπό τα βιβλία του, ὅπου συγκέντρωσε (ὅπως καί ὁ Παύλου ἀναλόγως) μαρτυρίες, ἀναμνήσεις, χρονικά, σχόλια κ.λπ., ἔχει τόν τίτλο *Το μικρό εἶναι ὁμορφο* (1997), ἔχοντας μαζέψει ἐκεῖ ὅλα τα θεωρούμενα

αδέσποτα, σύντομα κείμενά του, ενώ το σύνθηες στο σόι μας είναι το αντίθετο: όσοι γράφουμε να αφήνουμε τα ελάχιστα, «επικαιρικά» και μη πιασάρικα στην ισοπεδωτική μοίρα των ελαχίστων, δηλ. στη σωπή και στην αφάνεια.

Όταν ο Μηλιώνης διάλεγε ως τίτλο της συναγωγής του *Το μικρό είναι όμορφο*, ασφαλώς και δήλωνε την προτίμησή του σ' έναν ορισμένο εστιασμό του κριτικού του βλέμματος. Αισθητοποιούσε τη μικρή κλίμακα και την ανύψωση, δίνοντάς της συνάμα μια αξία ηθική και αυτόχρονα πολιτική. Έτσι, όπως και στον Παύλου, ο εκ του σύνεγγυς εστιασμός αποκτούσε σε πολλές περιπτώσεις τη δυναμική του παραδείγματος. Με την αναγωγή από το ελάχιστο στο μείζον. Και με αυτή την προοπτική, το σύντομο κείμενο, ως αιχμή ή ως παρέμβαση, πέρα από την ικανότητά του να είναι διαπεραστικό, να προσεγγίζει δηλαδή πολύ πιο άμεσα λόγω της έκτασής του έναν ευρύτερο αριθμό αναγνωστών, είναι και πιο δεκτικό στην αισθητική φροντίδα του δημιουργού του. Εφόσον αυτή υπάρχει. Δυνάμει, ένα τέτοιο κείμενο είναι ένα σωστό μικροαφήγημα, ένα μικροδιήγημα ή όπως αλλιώς μας αρέσει να το αποκαλούμε· και κατά τεκμήριο η σημασία του βρίσκεται στο ότι αγκαλιάζει στη συνοπτική του φόρμα όσα ξεφεύγουν και χάνονται από τις μεγάλες αφηγήσεις ή τις μεγάλες συνθέσεις. Ο μυθιστοριογράφος συνήθως δεν κάθεται να χρονοτριβήσει (υπάρχουν βέβαια και οι εξαιρέσεις: ο Κάρολος Ντίκενς, ο Μαρσέλ Προυστ), κατ' ανάγκη ή κατ' επιλογήν, στα ελάχιστα. Τα αντιπαρέρχεται, γιατί εκεί χρειάζεται διαστολή στην εστίαση του βλέμματος, καθυστέρηση, ρεμβαστικό ή νοσταλγικό χασομέρι, άλλη, πιο αργή, αίσθηση του χρόνου, ενδιαφέρον για τις αναρίθμητες αλλά πιο κρυφές, πιο μυστικές και ημιφωτισμένες όψεις των πραγμάτων.

Αυτά όλα θα έλεγα ότι τα έθεσε σε κίνηση ο Σάββας Παύλου και στα δικά του μικροκείμενα, αυτά τουλάχιστον που φρόντισε εγκαιρίως να συγκεντρώσει στις δύο συναγωγές σημειωμάτων, άρθρων, σχολίων, επιστολών του: στη *Γραμμή Λευκωσία - Αθήνα* (2007) όπως και στα ογκωδέστερα *Μικροφιλολογικά και άλλα* (2010). Και τα δύο αυτά βιβλία, με τις δυσανάγνωστες (σαν ορνιθοσκαλίσματα) αφιερώσεις του συγγραφέα τους, φροντίζω πάντα να είναι προσιτά μου, στον χώρο όπου γράφω, καθώς πιστεύω πως εκεί μέσα μάς περιμένουν ορισμένα από τα καλύτερα, πιο ζωντανά δημοσιεύματά του. Πολυσέλιδες λοιπόν οι συναγωγές, αλλά εδώ δεν έχουμε τον νου μας στον φλοιό του ροδιού, μας νοιάζουν τα χυμώδη σπέρματα που συνωστίζονται από κάτω του: πενήντα ένα στην πρώτη συγκεντρωση και εβδομήντα εννιά στη δεύτερη, μαζεμένα σπειρί όπως η, κατ' αναλογία βέβαια, παπαδιαμαντική σταχομαζώχτρα που «ησυχολέιτο συλλέγουσα τους αστάχεις, τους πίπτοντας από των δραγαμάτων των θεριστών». Στην πλειοψηφία τους άξια να διαβάζονται και να ξαναδιαβάζονται, διαπερασμένα όλα από τον καημό του χαμένου κέντρου του Σάββα, από την αφόρητη νοσταλγία του για την αρχέγονη και επική Κοκκινοτριμιθιά των πατέρων του, ως ψηφίδα της νήσου. Ασφαλώς μια Κοκκινοτριμιθιά αγλαίσμενη και μεταμορφωμένη σε πυρήνα της ζωής του, από την εποχή που η ερευνητική του συνάφεια με τη σεφερική βίωση της Κύπρου (το θέμα της διατριβής του ήταν *Σεφέρης και Κύπρος*) τον έφερε πιο κοντά και στη δημιουργία της δικής του μυθικής και πραγματικής πατρίδας.

Για να θυμηθούμε την παράδοση του είδους, οι παλιότεροι, οι πιο εξοικειωμένοι με τη λογιούνη της καθαρεύουσας, αποκαλούσαν συνήθως *ανάλεκτα* αυτές τις συγκεντρώσεις ανόμων κειμένων, ενίοτε διαφορετικών συγγραφέων, δημοσιευμένων εδώ κι εκεί, που όμως κάποιος ήθελεν για δικούς τους λόγους να τα διασώσουν. Σαν να έφτιαχναν μια δική τους, προσωπική ανθολογία επιλεγμένων κειμένων. Στην περίπτωση όμως του Σάββα Παύλου, τα «ανάλεκτά» του στα οποία αναφερθήκαμε και στα οποία χρειάζεται να προσθέσουμε δυο τρία ακόμα, όπως τα *Φιλολογικά και άλλα* (2005), το *Εκεί, στις ομπρέλες* (2011), αλλά και ένα από τα πρώτα του, τα *Κριτικά σημειώματα 1976-1980* (1980), στο

οπισθόφυλλο του οποίου προβάλλει μια νεανική φωτογραφία του, με το τσιγάρο στο χέρι και το βλέμμα ειρωνικά προκλητικό, ίσως και οργισμένο. Αυτό ακριβώς το προχειροτυπωμένο βιβλίο του, με αναρίθμητα λάθη, ο Σάββας, όταν του το ζήτησα, γιατί έγραφα ένα λήμμα γι' αυτόν στο *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, δεν εννοούσε με κανένα τρόπο να μου το δώσει, προφασιζόμενος διάφορα. Μα όπως κατάλαβα, όταν το πήρα στα χέρια μου, η έγνοια του δεν αφορούσε μόνο τον ερασιτεχνισμό της τυπογραφικής του εμφάνισης αλλά και το ότι οι «ιδεολογικές» θέσεις πολλών από τα μικροκείμενα που είχαν συμπεριληφθεί εκεί ήταν η μέρα με τη νύχτα με τις μεταγενέστερες πολιτικοθητικές και κοσμοθεωρητικές του αντιλήψεις.

Στη συναγωγή των *Κριτικών σημειωμάτων* γράφει και σχολιάζει ένας νέος που σκέπτεται και ζει μέσα από τη μαρξική φιλολογία, που καταγγέλει την «έλλειψη [μιας] κοινωνικής ταξικής κριτικής», όπως αναφέρεται στο εισαγωγικό σημείωμα του βιβλίου, γι' αυτό και είναι αιχμηρότατη η απέχθειά του για την πολιτικά συντηρητική ενδοχώρα της νήσου, ή είναι ρητή η μομφή του για τον επαρχιωτικό χαρακτήρα της κοινωνίας. Ενώ στα μεταγενέστερα, μετά το 1990-1995, οι πεποιθήσεις, οι πολιτικές του εκτιμήσεις αλλά και η γλώσσα του έχουν αλλάξει άρδην. Ιδίως η ξύλινη νεανική λογική και ο μαξιμαλισμός έχουν δώσει τη θέση τους στην εδραίωση της συναναστροφής με τον ώριμο καημό, με την πικρή αίσθηση της ρηγματωμένης ταυτότητας, που για να την καταλάβει κανείς φαίνεται ότι χρειάζεται να μεστώσει μαζί με το σώμα και η ψυχή. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά μεταμόρφωσης των αξιών μας, που δείχνουν και τη συχνά ανατρεπτική μαθητεία στη ζωή, φαίνονται αμέσως στα δύο ακόλουθα αποσπάσματα, τα οποία απέχουν μεταξύ τους τριάντα συναπτά έτη. Το πρώτο προέρχεται από τον σχολιασμό από τον Σάββα του πρώτου βιβλίου ποιημάτων του Λεύκιου Ζαφειρίου, *Ποιήματα 1964-1974*, στην κυπριακή εφημερίδα *Τα Νέα* (1.1.1977), και το δεύτερο από το εξαιρετικής ευαισθησίας πεζό του «Μοσφιλού εγκώμιον», ένα τρυφερό ελεγείο, δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Φιλελεύθερος* (21.9.2007) κι αναδημοσιευμένο στα *Μικροφιλολογικά και άλλα*, για τις περιφρονημένες σήμερα μουσμουλιές τής μέσα Κύπρου. Και την ίδια στιγμή ένα μέγιστης σημασίας παράδειγμα ηθικής εξαλλαγής του ελαχίστου σε μείζον:

Η λαογραφία του χωριού, του βουνού και του κάμπου, πέθανε. Η ηρωϊκή της εποχή τέλειωσε. Έχει μαζευτεί σχεδόν όλος ο πλούτος της λαϊκής μας παράδοσης. [...] Τώρα χρειάζεται η μελέτη των καταγραφέντων, η ανάλυση του ταξικού τους υπόβαθρου και των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών από τις οποίες γεννήθηκαν, η σύνδεσή τους με άλλες επιστήμες [...]. Αυτό άρχισε φυσικά εδώ και καιρό από τους προοδευτικούς μελετητές. Όμως οι απολίτικοι λαογράφοι συνεχίζουν το βιολί τους, θεωρούν σημαντική ανακάλυψη δυο τρεις καινούργιους στίχους δημοτικών τραγουδιών που βρισκουν, ενώ με τις νέες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, οι νέες μορφές δημοτικής-λαϊκής τέχνης δημιουργούνται στις πόλεις. (σσ. 92-93)

Η μοσφιλία αποτελεί ένα από τα δέντρα της Κύπρου με την εντονότερη εντοπιότητα, πλήρως εναρμονισμένη με το κυπριακό περιβάλλον. Δεν μπορούμε να αναπλάσουμε στο μυαλό μας την εικόνα του κυπριακού κάμπου με το κίτρινο των θερισμένων χωραφιών, χωρίς να εντάξουμε εδώ κι εκεί την εικόνα της ταπεινής μοσφιλιάς. Ταπεινή η μοσφιλιά, όμως συνδεδεμένη με τις εικόνες της παλιάς Κύπρου. [...] Περιμένοντας τον γιο μου να τον παραλάβω για την έξοδό του, τριγυρίζω δίπλα από το στρατόπεδο και τρυγώ τις μοσφιλιές, τρώγοντας με άφατη αλλοίωση τους καρπούς τους. Η συμπεριφορά μου γίνεται ακτικείμενο κριτικής των στρατιωτών, οι οποίοι με χαρακτηρίζουν ως επαρχιώτη που τους θυμίζει κάποιους ήρωες τηλεοπτικών σειρών. Το θέμα είναι ότι δεν φαίνομαι μόνο, τω όντι, επαρχιώτης, αλλά και είμαι – και συνεχίζω την βρώσι των θεσπέσιων μοσφιλών. (σσ. 368, 370)

Αλέξης Ζήρας

Μικρό ρέκβιεμ για τον Σάββα Παύλου

Όσοι έτυχε να γνωρίσουν – ή ν' ακούσουν – τον Σάββα Παύλου ξέρουν ότι η φωνή του ήταν διαπεραστική και στεντόρεια. Έτσι, κάθε φορά που περνούσε έξω από το σπίτι μου, είτε γιατί έκανε τη βόλτα μου στη γειτονιά είτε γιατί επέστρεφε από το Ογκολογικό είτε γιατί ήθελε να μου δώσει ένα φρεσκοτυπωμένο βιβλίο του, η φωνή του διαπερνούσε αμέσως την κλειστή εξώπορτα και έφτανε με ευκολία στ' αφτιά μου.

«Κυριάκο! Κυριάκο!».

Εκείνη τη μέρα όμως ο Σάββας Παύλου Ερυθροτερμινθεύς ήταν διαφορετικός: «Έχει μέρες που είμαι στο νοσοκομείο. Μόλις σήμερα μου επέτρεψαν να επιστρέψω στο σπίτι μου. Μπορείς να με πας μια βόλτα με το αυτοκίνητο; Θέλω να θυμηθώ τη Λευκωσία». Κάθισε δίπλα μου και άρχισε να μιλά ακατάπαυστα. Όχι για την κατάσταση της υγείας του. Τα θέματα αυτά έρχονταν σε δεύτερη μοίρα για τον Σάββα. Οι κουβέντες του περιστρέφονταν γύρω από τη φιλολογία. Η αλήθεια είναι ότι πάντα μου άρεσε να τον ακούω να μιλά για τα τεκταινόμενα της κυπριακής και της ευρύτερης νεοελληνικής γραμματείας. Οι απόψεις του, ακόμη και όταν διαφωνούσες μαζί του, ήταν πάντοτε γερά τεκμηριωμένες. Συζητούσαμε περίπου 15 λεπτά. Ωστόσο, καταλάβαινα ότι εκείνη τη μέρα, ειδικά εκείνη τη μέρα, ο Σάββας, καίτοι συνοδηγός, ήθελε να οδηγήσει αλλού τη συζήτηση. Και δεν έπεσα έξω.

Ξεκίνησε ακριβώς έτσι: «Σου το έχω ξαναπεί: Να προσέχεις από τις συνομοταξίες των μετρώων». Ο Σάββας Παύλου, ακόμη και όταν ήθελε να σε συμβουλευτεί, φιλοσοφούσε. Μάλιστα, χωρίς να παρασύρεται από την επιδερμική όψη ενός προβλήματος, προσπαθούσε να το γενικεύσει και να το αναγάγει στη σφαίρα της «επαναληπτικής θεωρίας». Εκείνη τη μέρα ο Σάββας, εν είδει πνευματικού αδελφού, μου είπε πολλά και διάφορα. Το ειλικρινές ενδιαφέρον του με είχε συγκινήσει! Θυμάμαι ότι, όταν επέστρεψα σπίτι, άνοιξα τον υπολογιστή και, έχοντας ακόμη στο μυαλό μου τα λόγια του, έγραψα τις παρακάτω «σουρεαλίζουσες» αράδες, οι οποίες αποτελούν το ακατέργαστο μαυροίερο της τελευταίας εκτενούς συνομιλίας μου με τον Σάββα Παύλου, και τις οποίες συμπλήρωσα ανήμερα του θανάτου του:

«Το μονοπάτι είναι δύσβατο, τραχύ, σκοταδερό. Στην αρχή του, μάλιστα, θα συναντήσεις πολλούς ειδήμονες, οι οποίοι δεν μπόρεσαν να φτάσουν στο τέρμα. Να προσέχεις από δαύτους! Θα χρησιμοποιήσουν εναντίον σου διάφορα τεχνάσματα για να σε αποθαρρύνουν· ή για να σε αποπροσανατολίσουν. Είναι φθονεροί: σαν τους κακόζηλους βυζαντινούς αττικιστές που προκαλούν σύγχυση (μα και σύγχιση) στα ανυποψίαστα θύματά των· ή σαν τους ληστές που παρεμπόδιζαν τον νεαρό Θησέα στον πηγαισμό για την Αθήνα. Κατά βάθος σε φοβούνται. Δεν θέλουν να προχωρήσεις περισσότερο. Ωστόσο, όσο προχωρείς, οι συναντήσεις αυτές θα αραιώνουν· και η ατμόσφαιρα θα καθαρίζει· και ο αγέρας θα δροσίζει. Κι εσύ, που δεν θα φτάσεις ποτέ στον προορισμό σου, γιατί η γλώσσα είναι ακατάκτητη και ακατακύρωτη, θα δροσολογίσεις, πλέον, μέσα στο καμίνι της συγκαιρινής, πνευματικά αποδυναμωμένης, εποχής σου· και θα ατενίζεις το μέλλον με αισιοδοξία· ακόμη κι αν είσαι, τώρα, ένας ολοζώντανος 65άρης».

Υ.Γ.: Εξακολούθω να θυμάμαι τα τελευταία λόγια του γιου του, την ώρα που τοποθετούσαν το φέρετρο του πατέρα του μέσα στα σπλάχνα της πατρώας γης: «Γεια σου, παπάκη! Γεια σου, παπάκη!»· ένας αποχαιρετισμός ο οποίος είμαι βέβαιος ότι σμιλεύτηκε κατά την περίοδο της προετοιμασίας.

Κυριάκος Ιωάννου

Ένα τηλεφώνημα

Να ομολογήσω εξαρχής ότι δεν συνάντησα ποτέ μου τον Σάββα Παύλου, στην αρχή μάλιστα δεν είχα ξεκαθαρίσει μέσα μου ποιο ήταν το μικρό του όνομα και ποιο το επίθετό του και προκαλούσα την μήνιν ανθρώπων που τον γνώριζαν αρκετά καλά και με διόρθωσαν: «Σάββα Παύλου λένε τον άνθρωπο και όχι Παύλο Σάββα. Παύλο λένε τον αδελφό σου, τότε θα μάθεις να λες σωστά τα ονόματα;».

Διάβαζα τα άρθρα του στη *Νέα Εστία* και σε άλλα περιοδικά, αλλά τίποτε δεν μου έκανε κάποια ιδιαίτερη εντύπωση, ώσπου έφτασα σχεδόν στις τελευταίες σελίδες ενός τεύχους της *Νέας Εστίας* και διάβασα το μικρό του αφήγημα «Τα επικίνδυνα υποκοριστικά». Το διάβασα με μεγάλο γλωσσολογικό ενδιαφέρον, γιατί και με τον άντρα μου παρατηρούσαμε αυτή την κατάχρηση των υποκοριστικών, ιδιαίτερα όταν είχαμε να κάνουμε με αρχές και μας ζητούσαν «την ταυτοτητούλα μας». Ουαί κι αλίμονο αν δεν είχαμε μαζί μας «την ταυτοτητούλα μας», μας έστελναν στο σπίτι να τη φέρουμε και χάναμε τη σειρά μας στην ουρά, κι όλα άρχιζαν από την αρχή για «την ταυτοτητούλα». Διάβαζα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον «Τα επικίνδυνα υποκοριστικά» και θαύμαζα τη σοφία και τις φιλολογικές γνώσεις του συγγραφέα, μέχρι που έφτασα στην κατακλείδα του αφηγήματος, με την ομολογία της αποτυχημένης ερωτικής πράξης για δύο υποκοριστικά. Έριξα ένα γέλιο μα τί γέλιο! Είναι ένα από τα πιο χιουμοριστικά κείμενα που έχω διαβάσει. Το ίδιο απόγευμα στον περίπατο του σκύλου μας με τη σκυλοπαρέα που βρισκόμαστε, βλέπαμε τα σκυλάκια μας να παίζουν στον χώρο του πάρκου που ήταν «η παιδική χαρά για σκυλιά», και εμείς τα αφεντικά, «μανούλες και πατερούληδες», λέγαμε ανέχδοτα και ιστορίες ελληνικού παραλογισμού της μέρας για να περάσει η ώρα εν είδει καφενείου. Προσπάθησα να αφηγηθώ την ιστορία, αλλά την κατέστρεψα, με έπιασαν τα γέλια στο επίμαχο σημείο. Πήγα να τη διαβάσω στον άντρα μου και πάλι με τα γέλια μου κατέστρεψα το αφήγημα.

Έτσι άρχισα να προσέχω ιδιαίτερα τα γραπτά του Σάββα Παύλου και αναζητούσα και παλαιότερα κείμενά του και θαύμαζα στα επιστημονικά του δημοσιεύματα τη βαθιά γνώση του, κι ας μη συμφωνούσα πάντα 100% σε ό,τι ερευνούσε ή με την ειρωνική γραφή στα αφηγήματά του. Ωσπου χρειάστηκα τη βοήθειά του. Είχα εκτιμήσει και εμπιστευόμουν τη γνώση του για τον James Joyce. Τότε έγραφα ένα άρθρο για τα *Μικροφιλολογικά*, για το αν και πώς ο Τζόυς είχε διαβάσει Παλαμά και αν μπορούμε στο έργο του να βρούμε παλαμικά στοιχεία. Από κοινό γνωστό βρήκα τη διεύθυνσή του και του έγραφα την απορία μου και του ζητούσα τη βοήθειά του.

Λίγες μέρες αργότερα, μια Κυριακή αργά το απόγευμα προς το βράδυ, το τηλέφωνό μου χτύπησε και είδα στο καντράν ένα μυστήριο, άγνωστό μου κωδικό αριθμό· νόμιζα ότι κάποιος λάθος θα ήταν. Κι όμως ήταν ο Σάββας Παύλου, που με καλούσε από την Κύπρο με ένα διεθνές τηλεφώνημα, για να με βοηθήσει στις αναζητήσεις μου. Είχαμε μια πολύ ωραία συζήτηση και μιλώντας μαζί του ξεκαθάριζα μερικά πράγματα μέσα μου και έβρισκα λύσεις κατά τη διάρκεια της συζήτησης. Δεν ξέρω τι εντύπωση του έκανα, γιατί θυμόμουν «Τα επικίνδυνα υποκοριστικά» και την περιπέτεια του ήρωά του και προσπαθούσα να πνίξω το γέλιο μου. Θα μπορούσα να μιλούσα μαζί του για ώρες και να επωφελούμουν τις γνώσεις του, αν δεν φοβόμουν το κόστος του τηλεφωνήματος που το έκανε για χάρη μου κι αν δεν έβλεπα τον άντρα μου να μου κάνει νοήματα ότι το στομαχάκι του γουργούριζε και ότι περίμενε να του σερβίρω το φαγάκι του. Υποσχεθήκαμε να ξαναμιλήσουμε όταν θα τελείωνα κάτι άλλα τζούσιανά μου μελετήματα. Αλλά η μοίρα και ο καρκίνος είχαν άλλα σχέδια για το μέλλον του. Έτσι έχω μείνει με την ανάμνηση της φωνής του να

μου έρχεται από την άλλη άκρη του τηλεφώνου από την Κύπρο, ενώ χαμογελώ όταν λέω «ορίστε η ταυτοτητούλα μου».

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Δευτερογενής αξιοποίηση λογοτεχνικού προσωπείου: ο Μανούσος Φάσσης του Σάββα Παύλου

Ο Μανόλης Αναγνωστάκης εξέδωσε το 1987 το εκ πρώτης όφειας και κατά τίτλον «δοκιμακό σχέδιασμα» *Ο ποιητής Μανούσος Φάσσης. Η ζωή και το έργο του*.¹ Πρόκειται, ως γνωστόν και επί της ουσίας, για ποιητική σύνθεση του ίδιου του Αναγνωστάκη που περιλαμβάνει και αφηγηματικά μέρη, γραμμένη με χιουμοριστική φόρτιση, ευτράπελη και σε λίγα σημεία σοβαροφανή διάθεση, διανθισμένη και με σατιρικές, καθώς και αυτοσαρκαστικές, εγγραφές. Ο Σάββας Παύλου «απαντά» δύο χρόνια μετά με ένα μικρής έκτασης βιβλίο, του οποίου ο τίτλος είναι κατά το πρώτο ήμισυ ίδιος με αυτόν του «δοκιμακού σχεδιάσματος» του Αναγνωστάκη και κατά το δεύτερο ήμισυ αποκαλυπτικός των συγγραφικών του προθέσεων: *Ο ποιητής Μανούσος Φάσσης. Λίβελλος εναντίον Μανόλη Αναγνωστάκη*.²

Ο Σ. Παύλου αξιοποιεί μυθοπλαστικώς νόμιμα τον Μανούσο Φάσση σαν υπαρκτό πρόσωπο και ως προσωπίο δικό του και όχι του Μ. Αναγνωστάκη. Ο τελευταίος υπήρξε μετά τη Μεταπολίτευση ο εμβληματικότερος (και δίκαια, δεδομένης της λογοτεχνικής προσφοράς του αλλά και της δημόσιας παρουσίας του) εκπρόσωπος της ανανεωτικής Αριστεράς στο πνευματικό πεδίο. Η ιδεολογική θέση του Σ. Παύλου για αυτοδιάθεση μιας Κύπρου με ελληνοκεντρικό χαρακτήρα και η διερεύνηση των αιτιών του Κυπριακού τον οδήγησαν σε αρνητική κριτική των θέσεων και της ανανεωτικής Αριστεράς για το κυπριακό ζήτημα. Διαμορφώνει τον Μανούσο Φάσση σε υποστηρικτή των δικών του θέσεων, δηλαδή τον μεταβάλλει από λογοτεχνικό προσωπίο του Μ. Αναγνωστάκη σε ιδεολογικό alter ego του Σ. Παύλου:

Είχαμε εκφράσει στο Μανούσο Φάσση την έκπληξη και το παράπονό μας πως ένας χώρος (ΚΚΕ εσωτερικού, αντιδογματικοί κτλ. ανανεωτικοί), που αυτοπροβάλλεται ως ευαίσθητος δέκτης των μηνυμάτων του καιρού του, δεν προβάλλει το αίτημα της αυτοδιάθεσης, αλλά συνεχίζει το ίδιο τροπάριο καθιερωμένων και στερεότυπων ηλιθιοτήτων (Κύπρος ενιαία, κυρίαρχη, αποστρατιχοποιημένη κτλ. κτλ.). Πως ακόμη συνεργεί σ' αυτό και ο Μανόλης Αναγνωστάκης, ποιητής εμβέλειας όχι ταπεινής [...]

Ο Μ. Φάσσης αφού χαμογέλασε πικρά και είπε το περίφημο: Αχ ανανέωση, πόσα εγκλήματα διαπράττονται εν ονόματί σου, συνέχισε κατηγορηματικός και σαφέστατος, και μας εξήγησε αρκετά πράγματα που τότε αγνοούσαμε.³

Πέρα από τη δευτερογενή αξιοποίηση του λογοτεχνικού προσωπείου, ο Σ. Παύλου υιοθέτησε και το συγχρουσιακό κλίμα στο οποίο ο Αναγνωστάκης σε αρκετά σημεία του «δοκιμακού» του «σχεδιάσματος» εντάσσει τη σχέση του διακριβωμένου Μανόλη με τον φαντασιακά δομημένο Μανούσο. Ωστόσο, στον Λίβελλο του Σ. Παύλου και ο λιβελλογράφος και ο βαλλόμενος από τον λίβελλο είναι πρόσωπα υπαρκτά: το μυθοπλαστικό πρόσωπο που επινόησε ο δεύτερος και χρησιμοποίησε και ο πρώτος είναι απλώς το όχημα για την καταγγελία των περί το Κυπριακό θέσεων της ανανεωτικής Αριστεράς (άρα και του βασικού εκπροσώπου της). Ο Σ. Παύλου, όντας ένας από τους βαθύτερους γνώστες

του έργου του Νάσου Βαγενά,⁴ έχει χρησιμοποιήσει στην οικοδόμηση του Λιβέλλου του βασικά υλικά και από τη Συντεχνία:⁵

[...] πολλά ποιήματα του Μανούσου Φάσση – πρέπει να το πάρουμε απόφαση – έχουν χαθεί για πάντα και ας μη ματαιοπονεί ο λαμπρός εκείνος κατά τα άλλα Νάσος Βαγενάς να ψάχνει σε προφορικές μαρτυρίες ελαχίστων ακόμη επιζώντων ή σε λαθρόβια έντυπα, όπου πιθανώς έχουν εμφιλοχωρήσει μερικά – δεν πρόκειται παρά να βρει ασήμαντα ψιχία» γράφει ο Μ. Αναγνωστάκης στο βιβλίο του για τον Φάσση (σ. 119) προσπαθώντας να τον αποτρέψει από την συνέχιση της έρευνας, ίσως γιατί ο Ν. Βαγενάς είναι άτεγκτος σε θέματα φιλολογικής δεοντολογίας, ίσως γιατί ο άνθρωπος που έσκυψε με αγάπη και απεκατέστησε το έργο ξεχασμένων και περιθωριακών μορφών της ελληνικής λογοτεχνίας – Μελέτας Σοϊλεμετζίδης (1889-1955), Πάτροκλος Γιατράς (-1969) – δεν θα δεχόταν την παραχάραξη ορισμένων πλευρών της προσωπικότητας και της δημιουργίας του Μανούσου Φάσση και θα τον παρουσίαζε αντικειμενικά, χωρίς σκοπιμότητες, υπολογισμούς και υστεροβουλίες.⁶

Η κεφαλαιώδης διαφορά, βέβαια, ήδη αναφέρθηκε και ενώ συνδέει αναλογικά τον Αναγνωστάκη με τον Βαγενά, διαφοροποιεί ριζικά τον Σ. Παύλου από τους δύο συγκεκριμένους συγγραφείς: ο Μ. Αναγνωστάκης και ο Ν. Βαγενάς επινόησαν μυθοπλαστικές συγγραφικές μορφές, παρουσιάζοντάς τες σαν υπαρκτές και διακριβωμένες, ενώ ουσιαστικά επρόκειτο για βαθύτερες πτυχές του ίδιου τους του λογοτεχνικού εαυτού· ο Σ. Παύλου εξέλαβε μία τέτοια μορφή μόνο σαν γέφυρα, για να περάσει στο πεδίο συγκεκριμένης ιδεολογικής αντιπαράθεσης με πρόσωπο υπαρκτό. Δεν λείπουν από τον Λίβελλο τα σημεία εκείνα στα οποία ο Σάββας μμειείται τον Μανόλη ως Μανούσο:

– ... μονόπλευρα ζει. Λιανό πούλα
... βραζ' ύλη. Αν ο Πουλα-
ντζάς διαφωνεί...
... τη χάρβρα ζηλεί. Αν ο που λά-
χει κι ο πάσα εις...⁷

– ΣΧΕΔΟΝ ΚΟΝΤΡΑΠΙΜΑ
«Είδωλα για τη ζωή», «Θέλω», «Δεν τη βρίσκω»
και ιδέες άλλες από το "Modern Magazine".
Τώρα τα δικά μου άγνωστέ μου μάγκα «ζην
επικινδύνως» είν' η εκλογή, το ρίσκο.⁸

– Τώρα που Κύπρος και Αυτοδιάθεση
πίσω απ' τον Λακάν εδώ από τον Μπαρτ πέρα.⁹

Στίχι με έμμετρη δυναμική και σατιρική – σαρκαστική φόρτιση, οι οποίοι όμως κοντανασαίνουν κάτω από το ιδεολογικό βάρος που περικλείουν, δεχόμενοι και την ομολογία πίσση του υπόλοιπου κειμένου.

Ο συγκεκριμένος Λίβελλος του Σ. Παύλου εκτυλίσσεται σε 33 τυπωμένες σελίδες, ενώ το άθροισμα των στίχων της καζαντζακικής Οδύσσειας ανέρχεται στον αριθμό 33.333. Η ανισοβαρής σύγκριση του κειμένου του Σ. Παύλου με το επιβλητικό πόνημα του κραταιού παλαιότερου ομοτέχνου του ενισχύεται από το ότι και οι δύο συγγραφείς στα προαναφερθέντα έργα τους έπαθαν, κατ' αναλογία, το ίδιο: η Οδύσεια του Καζαντζάκη, έργο αξιοθαύμαστο για τις επιμέρους κορυφώσεις του και για τον συγγραφικό μόχθο που προϋποθέτει, επιβαρύνεται τόσο πολύ από φιλοσοφικά - ιδεολογικά φορτία, ώστε τελικά της λείπει εκείνος ο απαραίτητος βαθμός φυσικής ανάσας, που χρειάζεται ένα κείμενο για να λειτουργήσει ως ολοκληρωμένο ποίημα. Ο Μανούσος Φάσσης του Σ. Παύλου, παρότι θε-

μελιωμένος σε μία οξυδερκή αξιοποίηση του μυθοπλαστικού προσώπου σαν ρεαλιστικά διακριβωμένοι, είναι τόσο έντονα σημαδεμένος από το ιδεολογικό πρόταγμα του συγγραφέα για την Κύπρο και για καταγγελία των σχετικών με το Κυπριακό απόψεων της Αριστεράς (της ανανεωτικής συμπεριλαμβανομένης), ώστε ο σαρκαστικός - σατιρικός τόνος του κειμένου αμβλύνεται, παραμένοντας αποσπασματικός και κεκαλυμμένος πίσω από έναν ισχυρό ιδεολογικό προκαθορισμό. Ο μικρός το δέμας Μανούσος Φάσσης ως «Λίβελλος εναντίον Μ. Αναγνωστάκη» δεν είναι το καλύτερο βιβλίο του Σ. Παύλου, αλλά συγκαταλέγεται, σίγουρα, στις πλέον ενδιαφέρουσες λογοτεχνικές καταθέσεις ενός συγγραφέα πολύπλευρου δημιουργού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο ποιητής Μανούσος Φάσσης. *Η ζωή και το έργο του. Μία πρώτη απόπειρα κριτικής προσέγγισης. Δοκιμαστικό σχέδιασμα του Μανόλη Αναγνωστάκη*. Αθήνα, Στιγμή, 1987.
2. Σάββας Παύλου, *Ο ποιητής Μανούσος Φάσσης. Λίβελλος εναντίον Μανόλη Αναγνωστάκη*, Αθήνα, Πενταδάκτυλος, 1989.
3. Παύλου, ό.π., σσ. 16-17.
4. Βλ. ενδεικτικά, Σάββας Παύλου, *Βιβλιογραφία Νάσου Βαγενά 1966-2008*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2010.
5. Νάσος Βαγενάς, *Η Συντεχνία*, Αθήνα, Κέδρος, 1976.
6. Παύλου, ό.π. (σημ. 2), σσ. 26-27.
7. Παύλου, ό.π. (σημ. 2), σ. 11.
8. Παύλου, ό.π. (σημ. 2), σ. 12.
9. Παύλου, ό.π. (σημ. 2), σ. 18.

Δημήτρης Κόκορης

Ένας σεμνός ιδαλγός

Τον θυμάμαι να αγορεύει έξω από την πανεπιστημιακή λέσχη, Ιπποκράτους τόσο. Με το πλατύ μέτωπο, το στρατιωτικό σακάκι, το καθαίο βλέμμα, τη χαρακτηριστική φωνή. Κρεμόμασταν απ' τα χείλη του. Απ' αυτόν πρωτοακούσαμε τις λέξεις «διαλεκτική», «μαρξισμός», «φροϋδισμός». Οι πληγές της Κύπρου, πραξικόπημα, εισβολή, πολύ νωπές (κι ακόμη ανοικτές). Κατακεραύνωνε χωρίς εμπάθεια «κείνους που πράξαν το κακό». Στις φοιτητικές συνελεύσεις, με φορτισμένο ακόμα το κλίμα της αντιπαράθεσης, μόλις έπαιρνε τον λόγο, έπεφτε σιωπή. «Ο λόγος του είχε ουσία, κι η σιωπή του μια σημασία». Έδινε στις συζητήσεις προέκταση και βάθος. Μελετημένος, φιλοσοφημένος, προκαλούσε δέος στους «αντιπάλους», περηφάνια στους «συναγωνιστές». Σε μας τα «πρωτάκια», τους νεοφώτιστους, έδινε ιδιαίτερη σημασία. Μετά την παράσταση στο ΕΚΡΑΝ (θερινό κινηματογράφο στο κέντρο της Αθήνας) μας κάλεσε «πάνω» για έναν καφέ. Λιτό το δωμάτιο, γεμάτο βιβλία. Μας διάβασε αποσπάσματα λογοτεχνών. Χωρίς να μας το λέει με λόγια, ήταν η ματιά του μια προτροπή: «Διάβασε και προσπάθησε και πολέμησε. Ο καθείς και τα όπλα του» είπε.

Ύστερα τον «χάσαμε». Τέλειωσε, πήρε πτυχίο, διορίστηκε στην εκπαίδευση. Στην πραγματικότητα ποτέ δεν τον χάσαμε. Τον βρήκαμε μέσα στις μελέτες του, στα βιβλία του, στη μαχητική του αρθρογραφία. Ξαναπέρασε από τα φοιτητικά στέκια και μας χάρισε το βιβλιάρaki του *Η τακουνοκεντρική έμπνευση ή Οι γοβάκιες ηγερίες του μοναδικού Γιάννη Σκαρλίμπα* (εκδ. Αιγαίον). Το γλαρό του μάτι συνέφιασε προς στιγμήν, όταν προ-

σφερθήκαμε να το πληρώσουμε. Σαν να μας έλεγε: η τέχνη και το πνεύμα δεν αποτιμώνται. Ντραπήκαμε. Τον ξαναείδα σε μια προεκλογική συγκέντρωση, σε βουλευτικές, να μιλά για απελευθέρωση, κάθε είδους απελευθέρωση, για μιαν άλλη κοινωνία, για συμμαχία του αγρότη με τον εργάτη. Πάντα πολιτικοποιημένος, ποτέ πολιτικάντης. Ύστερα, λέει, έγινε «ελληνοκεντρικός». Ύστερα, λέει, αποκήρυξε την αριστερά. Το ανοικτό κι ανήσυχο του πνεύμα δεν χωρούσε σε κανένα δόγμα, σε καμιά θεωρία, σε κανέναν -ισμό.

Ακόμα και τώρα που έφυγε, δεν θα τον χάσουμε ποτέ. Βρίσκεται μέσα στις λέξεις του, τα επιχειρήματά του, το κριτικό του πνεύμα, την πλούσια πνευματική του παραγωγή, που θα ήταν ακόμα μεγαλύτερη αν δεν μας έφευγε τόσο νωρίς.

Στη φοιτητριούλα που σ' έχει ερωτευτεί, ουδείς θα διανοηθεί να σε καταγγείλει, Σάββα. Όλοι όσοι σε γνώρισαν με περηφάνια θα πουν: ήταν ένας φίλος, ένας συναγωνιστής, ένας δάσκαλος, ένας διανοούμενος που μετρούσε τα πάντα με βάση «το δούνα» και όχι «το λαβείν», που ήταν αληθινός, σεμνός και ουσιαστικός. Κι όσοι θα σε γνωρίσουν μέσα από την πνευματική σου προσφορά θα συμφωνήσουν με εκείνους που είχαν την τύχη να σε γνωρίσουν προσωπικά, ότι ήσουν ένας ιδαλγός. Σεμνός μα ιδαλγός.

Άντρος Λυρίτσας

Μια ευλαβική ανάμνηση

Γνώρισα τον Σάββα Παύλου τρία περίπου χρόνια ύστερα από την Τουρκική εισβολή στην Κύπρο, που ήταν νωπή η πληγή. Έναν ευφυή άνθρωπο, που φλεγόταν από όλους τους τρόπους της γνώσης, βάζοντας στόχο ζωής το σπάσιμο των δεισιδαιμονιών και των προκαταλήψεων, μια ασυμβίβαστη προσωπικότητα που ρύθμιζε τη συμπεριφορά της σύμφωνα με τις αρχές της. Όμως εκείνο που μου έκανε εντύπωση ήταν η στάση του όταν συνειδητοποίησε την τραγική πραγματικότητα της ασθένειάς του. Δεν στράφηκε προς τον τοίχο με την αρχέγονη χειρονομία να κατεβάσει ο ίδιος την αυλαία, δεν κλείστηκε δηλαδή σε μια επιθετική σιωπή. Ούτε μια ένδειξη εχθρότητας και άρνησης που συμβαίνει κλασικά σε αυτές τις περιπτώσεις. Ο Σάββας δεν ήθελε λαθραίο θάνατο. Ταξίδευε στην Ελλάδα, συναντούσε φίλους, σε μια περίπτωση μάλιστα (και ήταν η εξαίρεση του κανόνα) απέκρυψε σε φίλο καρκινοπαθή το πρόβλημά του, σε αυτόν μόνο, για να μην τον στεναχωρήσει. Τί ανωτερότητα, τί ευγένεια ψυχής! Αλλά γενικά μια διακριτική στάση στο αναπόφευκτο. Ερχόταν τότε στο μυαλό μου ο στίχος του Μπαρό, ιάπωνα ποιητή του 17ου αιώνα: «Κανένα ίχνος στη φωνή του τζιτζικα όταν πεθαίνει». Σαν να είχαν γραφτεί τα λόγια αυτά εδώ και αιώνες για τον Σάββα.

Εξακολουθούσε να έχει το δαμόνιο ζωής στο πεπρωμένο του, ανακόλουθο με το επικείμενο τέλος. Ο Σάββας Παύλου στη σκιά του θανάτου είχε εξοικειωθεί με το στιγμιαίο. Η ασθένειά του ήταν ανίατη, αλλά είχε ανοσοποιηθεί ο φόβος του θανάτου. Ενσάρκωνε την τέχνη του θνήσκειν *ars moriendi*. Έβλεπε στη δυστυχία του την αγωνιστική αξιοπρέπεια του ανθρώπου να υποκαθιστά τον ήλιο. Είναι αλήθεια ότι η ζωή είναι δύσκολη, επειδή υπάρχει ο θάνατος. Είναι όμως αβάσταχτη, όταν αυτός είναι εγγύς και ο στοχασμός μας για τη θνητότητα, που είναι η κύρια ιδιότητά μας, δεν κάνει την έξοδο πιο εύκολη. Ο Σ. Φρόιντ, ο μεγαλύτερος ψυχαναλυτής των αιώνων, θεωρούσε το ασυνείδητο αδιαπέραστο στον θάνατο, πριν καταλήξει στην αυτοχειρία με τη βοήθεια της κόρης του. Δεν θα ξεχάσω τον Σάββα Παύλου, όταν παρουσίαζε το βιβλίο του, μικρό διάστημα πριν το τέλος του. Το

περίβλημά του είχε μεταβληθεί σε σπασμένο κέλυφος και η ψυχή του κυμάτιζε στον άνεμο επί των επάλξεων. Εκεί στο υπόγειο του βιβλιοπωλείου του Μήτσου Δημόπουλου, στα Εξάρχεια. Αυτός αντίκριζε όρθιος την άβυσσο με ανοιχτά τα μάτια, πριν κάνει την έσχατη βουτιά στο προγονικό παρελθόν του σκεπασμένος με την γαλανόλευκη. Ο φακός του αποκάλυπτε όπως η ακτινογραφία την αρρώστια που εκκολάφθηκε στο σώμα του, τις αλλοιώσεις ενός κόσμου ελληνικού, στο νησί που δεν ήξερε πόσο απειλείται. Αυτός ήταν ο λόγος που ζήτησε να ταφεί με τα ορθόδοξα έθιμα, εκείνος που δεν έτρεφε καμιά ελπίδα για τα επέκεινα. Δεν απέφυγα να θυμηθώ τη Γιουρσενάρ. Δεν πίστευε όπως πιστεύουν, αλλά πέθανε όπως πεθαίνουν.

Η αρπαγή της Νίκης

Στη μνήμη του Σάββα Παύλου

Ταξιδεύαμε σε πλωτό φρούριο
είχαμε ακρόπρωρο τη Νίκη της Σαμοθράκης
που όρθωνε κριό τους σκληρούς μαστούς της.
Δεν ήταν ο χρόνος αυτός που διέσχισε
ήταν ο άνεμος και δεν τη γερνούσε.
Με την αρπαγή της αρχίνισε
η μεγάλη μετοικεσία του πελάγου.
Η πλώρη μας χορτάριασε
ένα ναυάγιο του έρωτα.
Ποιος έχει τη δύναμη να αντικρίσει
την ειρωνική μοίρα
που με χιλιά παιχνίδια
αλλάζει όψη;

Βάλαμε τους θεούς χορηγούς
σε πλεούμενο που δεν ήταν δικό μας
ούτε ηπραμάτεια.
Μισό καράβι και το υπόλοιπο κύμα
κι άλλοτε πάλι
άνεμοι κυλούν σ' ένα ερείπιο
το μισό πέλαγος.
Βλέπαμε μόνο πλάσματα καμωμένα από πυρετό
ομοιώματα του πανταχού παρόντος τρόμου.
Καράβι που χάνει τ' ακρόπρωρό του
στα νερά δεν ακουμπά, είναι φάντασμα της νύχτας
και ο χρόνος δεν ταξιδεύει μαζί του.

Γιώργος Μοράρης

Για τη δημιουργική πεζογραφία του Σάββα Παύλου

Από τα πρώτα αφηγήματά του (Αρμενίζοντας, 1992· Ο γιος του Ριμάκο. Η γέννηση, 1992· Ο γιος του Ριμάκο, Σχεδιάσματα, 1992) ως τα ώριμα διηγήματα της συλλογής Φώναξε τα παιδιά (2015) ο Σάββας Παύλου διαγράφει μια ενδιαφέρουσα και αξιόλογη συγ-

γραφική πορεία, που του επιτρέπει να διαμορφώσει μια πολύμορφη και ουσιαστική αφηγηματική γλώσσα. Ενδιάμεσος σταθμός οι συλλογές μικρά πεζά (*Το επί πλέον*, 1999· *Η πρώτη κίνηση*, 2004· *Μικρά δέκα*, 2010) και το μυθιστόρημα ή μάλλον νουβέλα *Αύριο κλάδεμα...* (2009). Μάλιστα ο ίδιος, χαριτολογώντας και απηχώντας ανάλογες συμβουλές του Ν. Βαγενά και του Γ. Κεχαγιόγλου (βλ. παραπάνω το κείμενό του «Δέκα χιλιάδες επισκέψεις»), εντάσσει στα πεζογραφικά του έργα τόσο τις νεανικές ποιητικές συλλογές του (*Τα ποιήματα της Μαριάννας*, 1981· *Μέρες του '82*, 1983) και τα πιο ώριμα ποιήματά του (*Γραμμή Τόκυο - Μυκήνες*, 2014) όσο και δύο άλλα βιβλία του: τον πιο ογκώδη τόμο με τίτλο *Γραμμή Λευκωσία - Αθήνα* (2007), στον οποίο συστεγάζονται φιλολογικά, κυρίως, κείμενα αλλά και κριτικές παρεμβάσεις σε θέματα της επικαιρότητας, επιφυλλίδες, βιβλιοκριτικές, χωρίς να λείπουν και κείμενα που προσεγγίζουν τον χώρο της δημιουργικής πεζογραφίας· και το ολιγοσέλιδο βιβλίο του *Τα ομηρογηθή* (2012), στο οποίο περιλαμβάνονται ανόμοια κείμενα, ποιήματα και πεζά.

Αξιοποιώντας τα πλατιά διαβάσματά του, από την αρχαία ελληνική γραμματεία και τα εκκλησιαστικά κείμενα ως τον Μπόρχες, τον Σκαρίμπα και τον Γ. Ιωάννου, και αναμιγνύοντας στοιχεία από διαφορετικά λογοτεχνικά είδη, ο πεζογράφος Σ. Παύλου επιχειρεί να συνθέσει μικρότερα ή εκτενέστερα αφηγηματικά κείμενα στα οποία η δημιουργική πεζογραφία μπολιάζεται με στοιχεία της ποίησης και του δοκιμίου. Σε διάφορα πεζά του δεσπόζει η αγάπη του συγγραφέα για την ελληνική γλώσσα, όπως εξελίχθηκε μέσα στη μακραίωνη ιστορία της. Ο γλωσσικός πειραματισμός, το λογοπαίγνιο, το ευφυολόγημα, το πνεύμα, η αυτοαναφορικότητα και η διακειμενικότητα είναι από τα βασικά στοιχεία της αφηγηματικής γλώσσας του, ανεξάρτητα από τις θεματικές σταθερές ή τον μυθοπλαστικό καμβά των κειμένων του.

Στα μικρά πεζά που αποτελούν τις συλλογές *Το επί πλέον* και *Η πρώτη κίνηση* το ποιητικό αποτέλεσμα κρίνεται ώριμο. Είτε αγγίζει ιστορικά θέματα ή μυθολογικά μοτίβα και εκφράζει την έγνοια του για τη μοίρα του ελληνισμού και την αγάπη του για την Ελλάδα, είτε ασχολείται με τον έρωτα, τη μουσική και τη σύγχρονη τεχνολογία, είτε συνωστίζει ένα πλήθος θεμάτων σε μικρά αφηγήματα ελεύθερης σύνθεσης, πάνω απ' όλα δεσπόζουν το ενδιαφέρον του για την ελληνική γλώσσα και ο γλωσσικός πειραματισμός. Μπορεί ορισμένα από τα πεζά των δύο αυτών συλλογών να «βαραίνουν» από φιλολογικές γνώσεις και επιστημονικές θεωρίες ή να αντιστέκονται σε μια πρώτη ανάγνωση και να μοιάζουν κάπως δυσπρόσιτα και μετέωρα· ωστόσο ο αναγνώστης αποζημιώνεται από τις καλύτερες στιγμές τους: λ.χ. «Ο αναγνώστης», «49», «Περί ονομάτων και τόπων», «Παρά θίν' αλός» (*Το επί πλέον*)· «Το μόνο της ζωής του ζείμπέκικο», «Μεγάλη διαμεσολαβητική αποικία 200 μ.ν.χ.», «Η έκταση της Κύπρου», «Για τη μικρή μικρή Κλειώ ή Ο δαίμων του Μάξγουελ» (*Η πρώτη κίνηση*).

Τα παραπάνω γνωρίσματα επανέρχονται και στη νουβέλα του *Αύριο κλάδεμα...*, όπου η ανθρωπιστική παιδεία συναντάται με τη φυσική και την πληροφορική, για να αναδειχθεί το ίδιο το κείμενο ως γλωσσική κατασκευή. Η γλώσσα διεκδικεί και πάλι τον πρωταγωνιστικό ρόλο, καθώς δοκιμάζει τα όρια και της αντοχής της, ενώ δοκιμάζεται και η ίδια στις ανάγκες της μυθοπλασίας και στην ψευδαισθήση της αληθοφάνειας. Πάντως και εδώ η μυθοπλασία υποσκάπεται ποικιλότροπα, είτε με το γλωσσικό παιχνίδι και τη χρήση μιας ανατρεπτικής γλώσσας είτε με τη συσώρευση ανόμοιου υλικού και την εισχώρηση στοιχείων από άλλα λογοτεχνικά είδη, κυρίως από τον δοκιμαστικό λόγο.

Κορυφαία στιγμή στη δημιουργική πεζογραφία του Σ. Παύλου αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, η πιο πρόσφατη συλλογή διηγημάτων του. Τα εννέα διηγήματα που απαρτίζουν τη συλλογή *Φώναξε τα παιδιά* γράφτηκαν στη σκιά του θανάτου, όταν ο συγγραφέας τους βίωσε δύσκολες καταστάσεις με τη βεβαρυμένη υγεία του. Όσοι γνώριζαν προσωπικά

τον Σάββα δεν τους είναι δύσκολο να αναγνωρίσουν στο υπόστρωμα των κειμένων αυτών αρκετά αυτοβιογραφικά και βιοματικά στοιχεία. Ωστόσο ο διηγηματογράφος δεν καταγράφει μόνο κάποια πράγματα από τη ζωή του, για να εκφράσει απλώς ανησυχίες ή για να διασώσει αυτοβιογραφικά στοιχεία. Όλα αυτά ζυμώνονται και αναπλάθονται μέσα στο καμίνι της μυθοπλασίας, με τη συνδρομή μιας πνευματώδους και κοφτερής αφηγηματικής γλώσσας, που απογυμνώνει, σατιρίζει, σαρκάζει και παρωδεί, ενώ παράλληλα αποκαλύπτει τους πιο μύχιους στοχασμούς, τις πιο αθέατες και ευαίσθητες περιοχές του ψυχισμού. Η μυθοπλασία σμίγει συχνά με τον δοκιμακό λόγο, η ευαίσθησία και το συναίσθημα παντρεύονται με τον σαρκασμό και τη σάτιρα, ενώ το χιούμορ παιχνιδίζει σε όλους τους τόνους: πότε λεπτό και πνευματώδες, πότε μαύρο, πιπεράτο και καταλυτικό.

Αξιοποιώντας στοιχεία από την ποιητική των σπονδυλωτών βιοματικών πεζογραφημάτων του Γ. Ιωάννου, ο Σ. Παύλου στήνει το δικό του αφηγηματικό σύμπαν. Ήδη το πρώτο, ίσως το καλύτερο, ομότιτλο διήγημα του βιβλίου, που δηλώνεται ότι είναι γραμμένο «Με τον τρόπο του Γιώργου Ιωάννου», μπορεί να διαβαστεί και ως μια μελέτη θανάτου. Το «Φώναξε τα παιδιά» αρχίζει να ξετυλίγεται ως προβληματισμός γύρω από τη νεκρωσιμη ακολουθία του Ιωάννη Δαμασκηνού, που συγκρίνεται με την αντίστοιχη ακολουθία των καθολικών και συνδέεται με δημοτικά τραγούδια. Στη συνέχεια δένεται με την «πύρινη μνήμη» της μάνας (κατά την έκφραση του Μ. Χάκκα), που έφυγε πρόωρα από τη ζωή, με τους νεκρούς του '74, με τους αρχαίους τάφους της Δένειας, αλλά και με τις περιπέτειες που είχε ο ίδιος ο συγγραφέας ώσπου να ολοκληρώσει τη διδακτορική διατριβή του με θέμα «Σεφέρης και Κύπρος». Οι στίχοι του «στεγνού» και «δυσκοιλιού» Σεφέρη «Φώναξε τα παιδιά να μαζέψουν τη στάχτη και να τη σπείρουν / ό,τι πέρασε πέρασε σωστά» αποτελούν, θα λέγαμε, τον σπινθήρα της έμπνευσης που εξέθρεψε τον βασικό θεματικό άξονα του διηγήματος, ίσως και άλλων διηγημάτων. Σχολιάζοντας τον στίχο αυτό, ο αυτοδιηγητικός αφηγητής (που εκφράζει προφανώς τον διηγηματογράφο) προσθέτει: «Ξέρω πως, όταν θα 'ρθει η ώρα, αυτόν πια θα πω, αυτός μου ταιριάζει κι αυτός με κλείνει, κι ένα φως χωρίς κέντρο θα καταυγάσει τα πάντα, μια ηδονική ηρεμία πριν από την παραδοχή. Φώναξε τα παιδιά... Να πάρουν τη στάχτη, όμως, μόνο; Ο αιώνιος δηλαδή κύκλος της ζωής; Η επανάληψη στην ίδια αφετηρία πάντα;» (σ. 17).

Ακολουθεί δεύτερο στη σειρά το πιο ανάλαφρο και πνευματώδες διήγημα «Μάστερ, περισσότερα μάστερ», στο οποίο σατιρίζεται η φιλοδοξία αρκετών εκπαιδευτικών να εκπονήσουν μια εύκολη μεταπτυχιακή εργασία, μόνο και μόνο για να κερδίσουν την πολυπόθητη προαγωγή. Από τη μεριά του ο συγγραφέας/αφηγητής αντιπροτείνει μια μεταπτυχιακή εργασία για τον θείο του, κοινοτάρχη Κοκκινότριμιθιάς στα χρόνια 1942-1950. Με σατιρική δεξιοτέχνη και καταλυτικό χιούμορ εκθέτει ένα διάγραμμα για το πώς θα στηθεί μια τέτοια εργασία. Και κλείνει με μια σατιρική αιχμή για τους λογοτέχνες που νοιάζονται για την υστεροφημία τους και ταχτοποιούν τα χαρτιά τους για τον υποψήφιο μελετητή τους.

Εξίσου γοητευτικό και σπιρτόζικο είναι και το αφήγημα «Τα επικίνδυνα υποκοριστικά», ένα παιχνιδώδες κείμενο για τη χρήση και κατάχρηση των υποκοριστικών στην Ελλάδα. Τα επόμενα τρία διηγήματα επικεντρώνονται σε ερωτικά - σεξουαλικά θέματα: Ένας έρωτας των φοιτητικών χρόνων συνδέεται με τον πρωτόγονο σεξουαλισμό στο πρόσωπο ενός ζευγαριού τσιγκάνων («Γύφτοι»). Με σατιρική διάθεση παρουσιάζεται ο σεξουαλικός παράδεισος των Κυπρίων, που εχμεταλλεύονται γυναίκες από χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ ή από την Άπω Ανατολή («Η Λίλλυ»). Μια ερωτική μορφή των εφηβικών χρόνων αποδεικνύεται άτυχη στις σχέσεις της με τους άντρες της ζωής της («Η Χιονάτη»). Στο τρίτο και πιο πληθωρικό από αυτά ίσως υπήρχε περιθώριο για περισσότερα κοσκινίσματα.

Ο φόβος του θανάτου επισκιάζει τις σεξουαλικές ή άλλες συμπεριφορές στα δύο διη-

γήματα που ακολουθούν: Στο πρώτο ο ήρωας ξεσκαρτάρει πράγματα (διαβάσματα, συνθήκες, προτιμήσεις) και προετοιμάζεται για την αναχώρηση, για να δώσει την «καλή απολογία», ας είναι και στον «θηρώδη υπολογιστή» του («Το άδειασμα»). Στο δεύτερο, καθώς διαισθάνεται το τέλος της ζωής του, επιστρέφει από την πολύβουη Αθήνα στον καθαρό αέρα του χωριού του («Ο λογιστής»). Στο τελευταίο διήγημα της συλλογής («Ναστάζια») η ομώνυμη ηρωίδα, μια ωραία νεαρή από τη Ρουμανία, βρίσκεται σε ένα ορεινό χωριό της Κύπρου όπου φροντίζει μια ηλικιωμένη, αλλά θέλει να ζήσει τον έρωτα.

Σε γενικές γραμμές, ο Σ. Παύλου κατορθώνει να συνταιριάσει βιωματικά και μυθολογικά στοιχεία και να δώσει ώριμα αφηγήματα, που διεγείρουν την προσοχή του αναγνώστη και τον ωθούν να προβληματιστεί, να διασκεδάσει και να συγκινηθεί. Αυτό επιτυγχάνεται και με τη συνδρομή μιας ουσιαστικής αφηγηματικής γλώσσας, στην οποία το χιούμορ, η σάτιρα ή και ο (αυτο)σαρκασμός αποφορτίζουν το συναίσθημα και τις προσωπικές ανησυχίες, χωρίς να τα αποδυναμώνουν ή να τα ψευδίζουν. Ο Σ. Παύλου είναι πάνω απ' όλα πεζογράφος. Χωρίς να παραγνωρίζουμε τις πιο καλές στιγμές στα ώριμα ποιήματά του (ο ίδιος παραδέχεται το 2011 ότι έγραφε πέντε ποιήματα μόνο) και χωρίς να ξεχνάμε το στιβαρό φιλολογικό του έργο και την αξιόλογη δοκιμακή αρθρογραφία του, θα λέγαμε ότι έδωσε τον καλύτερο εαυτό του σε μερικά μικρά πεζά του και κυρίως στα καλύτερα διηγήματα της τελευταίας συλλογής του.

Δυστυχώς ο Σάββας έφυγε πρόωρα από τη ζωή, χωρίς να προλάβει να ολοκληρώσει το πολύμορφο συγγραφικό του έργο. Όμως το έργο του ήταν υπεραρκετό, ώστε να τιμηθεί ο δημιουργός του με το Αριστείο Γραμμάτων, Τεχνών και Επιστημών της Κυπριακής Δημοκρατίας. Το Αριστείο αυτό χαρίστηκε επανειλημμένα σε πρόσωπα με ασήμαντο ή αμφίβολη αξία έργο. Ο Σάββας δεν ήταν άνθρωπος των συναλλαγών, δεν προσκύνησε ποτέ κανέναν. Αντίθετα, ασκούσε δριμύεια κριτική σε πρόσωπα, καταστάσεις και νοοτροπίες της Κύπρου αλλά και της Ελλάδας. Προφανώς δυσaráεστησε πολλούς, ίσως και μέλη κριτικών επιτροπών, που προτίμησαν να παραβλέψουν το σημαντικό έργο του.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Σάββας Παύλου: Σεφέρης και Κύπρος

Με θλίψη και πόνο ψυχής πληροφορηθήκαμε τον αδόκητο θάνατο του συναδέλφου και φίλου Σάββα Παύλου, ενός εξαιρετού ανθρώπου, φιλόλογου και σπουδαίου εργάτη του πνεύματος και της τέχνης. Κατέθετε με θάρρος και παρηγορία τις απόψεις του για κάθε θέμα με το οποίο καταπιανόταν και κυρίως για θέματα φιλολογικά.

Η γνωριμία μας και η συναδελφική συνεργασία μας όταν υπηρετούσαμε στην εκπαίδευση, πέρα από τον τυπικό της χαρακτήρα, έπαιρνε μια άλλη διάσταση, καθώς καλλιεργήθηκε ανάμεσα μας μια οικείωση και ένας αλληλοσεβασμός. Ο αείμνηστος Σάββας, για κάθε ζήτημα που συζητούσαμε, υποστήριζε με θάρρος την άποψή του, στριζόμενος σε βάσιμη επιχειρηματολογία και σε μια τεκμηρίωση που δεν χωρούσε καμιά αμφισβήτηση. Ίσως κάποιος συνομιλητής του, που δεν τον γνώριζε καλά, να τον θεωρούσε αιρετικό στις τοποθετήσεις του, όμως στο τέλος κατανοούσε και δεχόταν τη λαγαρή επιχειρηματολογία του.

Όταν ανταλλάξαμε τις διατριβές μας, δεν είχα τον χρόνο να μελετήσω τη δική του, με τον τίτλο *Σεφέρης και Κύπρος*, παρόλο που το θέμα της με ενδιέφερε. Μόλις όμως πλη-

ροφορήθηκα τον απρόσμενο χαμό του από τα Μικροφιλολογικά (απουσίαζα τότε στο εξωτερικό), θεώρησα χρέος μου να μελετήσω προσεκτικά το βιβλίο του. Πράγματι διαπίστωσα την επιστημονική του κατάρτιση, την πλατιά έρευνα σε πηγές και αρχεία τόσο στην Κύπρο όσο και στο εξωτερικό, την επαφή του με πρόσωπα από τον κύκλο του Σεφέρη, που τον βοήθησαν να προσεγγίσει συστηματικά το θέμα του.

Η «διεξοδική προσέγγιση του θέματος» εδράζεται όχι μόνο στην υπάρχουσα βιβλιογραφία αλλά και σε πρωτογενή έρευνα και μελέτη των πηγών. Ο μελετητής προσεγγίζει και σχολιάζει με κριτική ματιά τα λογοτεχνικά και άλλα κείμενα του Σεφέρη που σχετίζονται με την Κύπρο. Ήδη στο προλογικό του σημείωμα επισημαίνει την έλλειψη «του τρίτου τόμου του πολιτικού ημερολογίου» και εκφράζει την πεποίθηση ότι «πολλά θα μας αποκάλυπτε για τη διπλωματική εμπλοκή του ποιητή στο Κυπριακό, κυρίως κατά την έντονη περίοδο του κυπριακού Αγώνα (1955-59) και των συμφωνιών που οδήγησαν στη λύση».

Στην Εισαγωγή του παρατηρεί ότι ο Σεφέρης αισθανόταν ιδιαίτερη συγκίνηση για την Κύπρο. Το 1969 ο ποιητής, απαντώντας σε ερώτημα του Κώστα Σερέζη, σχολίασε ότι η Κύπρος «του φάνηκε σαν ένας ολόκληρος κόσμος» (*Η Καθημερινή*, 4.8.1991). Αλλά και ο Ελύτης δήλωσε το 1970 ότι «η Κύπρος είναι μια περιλήψη όλων των Ελλάδων» (Κώστας Σερέζης, *Επικαιρότητες*, Λευκωσία 1971, σ. 26).

Ο Σ. Παύλου χωρίζει τη διατριβή του σε τέσσερα μέρη: Μέρος Α': Προετοιμασία της κυπριακής εμπειρίας (σσ. 33-83). Μέρος Β': Σχέσεις Σεφέρη με την Κύπρο (σσ. 85-366). Μέρος Γ': Δημοσιευμένες και αδημοσίευτες αρχαιακές και άλλες πηγές (σσ. 367-485). Μέρος Δ': Παραρτήματα (σσ. 487-512).

Στο Α' Μέρος της διατριβής παρακολουθούμε τα παιδικά χρόνια του Σεφέρη στον γενέθλιο χώρο του, στη Σμύρνη, και ακολούθως τη μετοικεσία του στην Αθήνα, τα φοιτητικά χρόνια και τις φιλίες του με κύπριους φοιτητές και τη σταδιακή ανάδειξή του σε ηγετική μορφή της Γενιάς του '30. Δεν έλειψαν βέβαια και οι αντιζηλίες και οι αντισηφερικές κριτικές τόσο με αφορμή το ποιητικό έργο του ή την απονομή του βραβείου Παλαμά (ο Σεφέρης το μοιράστηκε με τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο) όσο και λόγω «των γενικότερων πολιτικών του τοποθετήσεων ή και ενεργειών της υπηρεσίας της οποίας προϊστάτο».

Αρχικά η Μικρασιατική Καταστροφή και η απώλεια της Σμύρνης και αργότερα ο ξαφνικός θάνατος του αδελφού του Άγγελου σημάδεψαν βαθιά τον Σεφέρη. Το θέμα της «Νέκυιας» της Μικράς Ασίας συναρτάται με τον θάνατο του Άγγελου, όταν ο ποιητής θα επισκεφθεί «τα πετροκοιμμένα Μοναστήρια της Καππαδοκίας» και το πατρικό του σπίτι στη Σκάλα της Σμύρνης. Η ανάδυση οδυνηρών αναμνήσεων της Μικρασιατικής τραγωδίας συγκλονίζουν την ψυχή του ποιητή. Όμως αυτός διακηρύσσει ότι «δεν αισθάνεται μίσος, ότι το πράγμα που κυριαρχεί μέσα του είναι το αντίθετο του μίσους, μια προσπάθεια να χωρέσει ο νους του τον μηχανισμό της καταστροφής» (*Μέρους Ε'*, σ. 212). Όπως σημειώνει ο Σ. Παύλου, «η αποκήρυξη του μίσους είναι ένα βασικό στοιχείο του χαρακτήρα του, παρόλο που έζησε σε χρόνια δίσεκτα, γεμάτα πολέμους, χαλασμούς, ξενιτεμούς. [...] Έτσι και το ταξίδι στην Ιωνία είναι η νέκυια του σύγχρονου νεοέλληνα Οδυσσέα, που βγήκε από τα αποκαΐδια του μικρασιατικού ολέθρου, τις θυσίες, το αίμα και την καταστροφή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου και που πρέπει να συζητήσει με τους οικείους νεκρούς, προκειμένου να χαράξει μια νέα πορεία».

Το Β' Μέρος της διατριβής, με τον τίτλο «Σχέσεις Σεφέρη με την Κύπρο», αποτελεί τον βασικό κορμό του βιβλίου. Τον Νοέμβριο του 1953, όταν ο Σεφέρης θα ανακαλύψει την Κύπρο και τον κόσμο της, «όπου το θαύμα λειτουργεί ακόμη», θα γίνει ένα με τον χώρο και θα δηλώσει: «Η Κύπρος ήταν μια αποκάλυψη για μένα: από τον περασμένο Νοέμβριο που πήγα για πρώτη φορά στο νησί δεν παύω να σκέπτομαι αυτόν τον κόσμο» (από επιστολή του στον Ζήσιμο Λορεντζάτο, 29.11.1954). Εξάλλου, σε γράμμα του στην αδελφή του

Ιωάννα Τσάτσου, γράφει: «Τον έχω αγαπήσει αυτό τον τόπο. Ίσως γιατί βρισκω εκεί πράγματα παλιά που ζουν ακόμη, ενώ έχουν χαθεί στην άλλη Ελλάδα... ίσως γιατί αισθάνομαι πως αυτός ο λαός έχει ανάγκη όλη μας την αγάπη και όλη τη συμπαράστασή μας» (Ιωάννα Τσάτσου, *Ο αδελφός μου Σεφέρης*, σ. 194). Επίσης, σε επιστολή του στον Διαμαντή (με ημερομηνία 12.3.1954) γράφει: «Στο μικρό διάστημα που έμεινα στην Κύπρο άρχισαν πολλά πράγματα και νομίζω θα με κυνηγούν αδυσώπητα ώσπου να πάρουν μορφή. Παραξενεύομαι όταν το συλλογίζομαι. Η Κύπρος πλάτυνε το αίσθημα που είχα για την Ελλάδα. Κάποτε λέω πως μπορεί να με πήρε για ψυχοπαίδι της» (Σεφέρης - Διαμαντής, *Αλληλογραφία*, σ. 32).

Δύο πρόσωπα διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην «κυπριακή εμπειρία» του Σεφέρη: ο Ευάγγελος Λουίζος (ο λεγόμενος Μάστρος) και ο ζωγράφος Αδαμάντιος Διαμαντής. Αυτοί οι δύο άνθρωποι είναι το πρόσωπο της Κύπρου για τον Σεφέρη. Ο μελετητής καταγράφει συστηματικά τα σχετικά με τις επισκέψεις του ποιητή στο νησί, τις εκδηλώσεις που έγιναν προς τιμήν του στη Λευκωσία και στην Αμμόχωστο, τις επαφές του με τον πνευματικό και λογοτεχνικό κόσμο του τόπου. Επίσης αναφέρεται στην πεζογραφική προσπάθειά του, το ατελές κυπριακό μυθιστόρημά του *Βαρνάβας Καλοστέφανος*. Στο επόμενο κεφάλαιο με τον τίτλο «Νέα ποιητική τομή και σύνθεση της συλλογής» παρακολουθεί σχολαστικά την ποιητική πορεία του Σεφέρη στη συγγραφή των «κυπριακών» ποιημάτων του. Ο ποιητής επεξεργάζεται ξανά και ξανά τα ποιήματά του, έχοντας ως βασικό συνομιλητή του τον Γ. Π. Σαββίδη. Όπως γράφει στο Ημερολόγιό του: «Τον Ιούλιο ξανάπιασα ποιήματα: “Ελένη”, “Εγκωμη”, “Δαίμων της πορνείας”. Η “Ελένη” μου τριγυρνά στο μυαλό από πέρσι, η “Εγκωμη” από πρόπερσι. Θέλω να πω άρχισα να κρατώ σημειώσεις». Η κριτική υποδέχτηκε τη συλλογή «...Κύπρον, ού μ’ εθέσπισεν...» και με θετικά και με αρνητικά σχόλια. Ο βασικός κριτικός της Γενιάς του ’30 Α. Καραντώνης ανέλαβε την προβολή και την υπεράσπισή της.

Σε επόμενο κεφάλαιο της διατριβής εξετάζεται ο διπλωμάτης Σεφέρης σε σχέση με την Κύπρο (1956-1959) και γίνεται λόγος για τις επικρίσεις που εκφράστηκαν σε βάρος του αλλά και για την αντίδραση του ποιητή. Στο τελευταίο κεφάλαιο παρακολουθούμε την κατάσταση μετά την επίλυση του Κυπριακού.

Η απονομή του βραβείου Νόμπελ στον Σεφέρη «προκάλεσε βαθύτατη συγκίνηση και εκδηλώσεις ενθουσιασμού στο νησί». Από την άλλη, καταγράφεται η επικράτηση της Χούντας στην εξουσία. Ο Σεφέρης αποφασίζει το 1969 να καταγγείλει τη Χούντα με τη γνωστή του «Δήλωση», στην οποία προφητεύει την επερχόμενη συμφορά της Κύπρου.

Όπως είδαμε, στο Γ΄ Μέρος του βιβλίου καταγράφονται δημοσιευμένες και αδημοσίευτες αρχειακές και άλλες πηγές, ενώ στα Βιβλιογραφικά κατηγοριοποιούνται αναλυτικά τα «κυπριακά» ποιήματα του Σεφέρη και διάφορα άλλα δημοσιεύματα για τον ποιητή. Στο Δ΄ Μέρος, σε Παραρτήματα, αποδελτιώνονται α) μελέτες που αφορούν τη σχέση ελλαδικών δημιουργών με την Κύπρο και β) απηχήσεις της «κυπριακής» συλλογής του Σεφέρη. Τέλος καταγράφονται δημοσιεύματα σε περιοδικά και εφημερίδες ή αυτοτελή που σχετίζονται με τον Σεφέρη. Ο τόμος ολοκληρώνεται με το χρήσιμο Ευρετήριο ονομάτων.

Η αξιέπαινη αυτή διδακτορική διατριβή, που άρχισε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και ολοκληρώθηκε στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, παραμένει το βασικό εργαλείο για την πολύμορφη σχέση του Σεφέρη με την Κύπρο.

Κώστας Παπαπαναγίδης

Με τον τρόπο του Σάββα Παύλου

Είναι ματαιοπονία να αποπειραθεί να τοποθετήσει κανείς σε συγκεκριμένη ειδολογική κατηγορία τη γραφή του Σάββα Παύλου. Έχει γράψει κείμενα δοκιμαϊκά, έχει συντάξει μελέτες φιλολογικές, πολλά είναι τα άρθρα του σε εφημερίδες και περιοδικά της Ελλάδας και της Κύπρου, καθώς και τα χρονογραφήματά του. Ένα είδος που ο ίδιος το αποκάλεσε «μικροφιλολογικό» – κατ' επέκταση ή επήρεια του περιοδικού *Μικροφιλολογικά*, του οποίου υπήρξε συνδημιουργός μαζί με τον Φοίβο Σταυρίδη και τον Λευτέρη Παπαλεοντίου –, εκφεύγοντας όμως από τον καθαρά φιλολογικό χαρακτήρα του εντύπου εκείνου, συνιστά δική του πρωτοτυπία, η οποία όμως δεν παγιώθηκε ως μοναδικός τρόπος γραφής του και, ενώ έχει κάτι το ξεχωριστό, την ταχύτητα και την εντυπωσιακή απεικόνιση της κινηματογραφικής αποτύπωσης, δεν το ακολούθησε απαρέγκλιτα. Ο απεριόριστος Παύλου ήταν απόλυτα συνεπής και στη γραφή του, δεν στρατωνιζόταν – ο όρος δικός του, συχνά και εμφαντικά επαναλαμβανόμενος, προς απόδειξη της πίστης του στον δημοκρατικό τρόπο σκέψης, στον σεβασμό της ελευθερίας του άλλου και στην προάσπιση της δικής του ελεύθερης και τίμιας φωνής.

Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες έγραφε τα πεζά κείμενά του, εξαιρουμένων των διηγημάτων και του μυθιστορήματος, θεωρούμε ότι συνέτειναν στη διαμόρφωση της γραφής του, που δεν την εκπροσωπεί εν τέλει τόσο η εξωτερική μορφή όσο η εσωτερική πνοή και, συνακόλουθα, το ήθος και το ύφος της. Με άλλα, λόγια, οι εκάστοτε συνθήκες τον ανάγκαζαν να βραχύνει, να περικόπτει ή να επεκτείνει τον λόγο του, ανάλογα με το έντυπο και τις προδιαγραφές που επέβαλλε αυτό στους συνεργάτες του.

Δεν θα ασχοληθούμε με τα αμιγώς φιλολογικά κείμενά του. Συγκεντρωμένα στον ογκώδη τόμο των *Φιλολογικών μελετημάτων* του (2014), πρόκειται για κείμενα πολυσέλιδα· ούτε με τα «Φιλολογικά σημειώματα», στον ίδιο τόμο, βασισμένα όλα στις ξεχωριστές γνώσεις του και στην άρτια τεχνική του – αφορμώμενος από μία λεπτομέρεια ή από μία πρόφαση, εντοπίζει και θηρεύει το ουσιώδες. Το μόνο που πρέπει να επισημάνουμε σ' αυτά είναι ότι, καίτοι επιστημονικά, ακολουθούν τον ιδιάζοντα τρόπο γραφής του, που αποφεύγει κατά σύστημα τον ψυχρό λόγο της επιστημοσύνης, και συναποτελούν ευχάριστα αναγνώσματα, τα οποία εντάσσονται απαραίτητα μαζί με το άλλο έργο του, όπου συχνότατα συναντά κανείς τις ίδιες θεματικές, αναπτυγμένες επί το λαϊκότερο και το ευπεπτότερο.

Στα πολυσέλιδα βιβλία του *Εκεί, στις ομπρέλες... Αλεξίβροχα και αλεξίκακα κείμενα για την Κύπρο* (2012) και, κατεξοχήν, στη *Γραμμή Λευκωσία - Αθήνα* (2007), μπορεί να παρακολουθήσει ευκολότερα ο μελετητής και ο αναγνώστης του την ιδιότυπη προσωπική γραφή του.

Το πρώτο βιβλίο έχει κέντρο την Κύπρο του και λειτουργεί ως συγκέντρωση αντιστασιακών μικροκειμένων, δημοσιευμένων σε εφημερίδες και περιοδικά, στην πλειονότητά τους κυπριακών και λίγων ελλαδίτικων. Είναι ο πολιτικός Παύλου, ο ανυπότακτος, ο μονίμως προβληματισμένος, ο επιφυλακτικά αισιόδοξος, που με αλεξίκακα στοχαστικά συνθήματα έρχεται να αντισταθεί στις συμβάσεις και την ολβιότητα, τοποθετώντας επίμονα και αταλάντευτα την πατρίδα του στο κέντρο του ενδιαφέροντος. Είναι το επιχείρημα και ο στοχασμός, που τα δημοσιογραφικά αυτά συνθήματα, από αφορμές συνήθως επικαιρικές που τις ξεπερνά στοχεύοντας πάντοτε στο καίριο, ή από την αδιάκοπη κακοφόρμιση των ανεπούλωτων τραυμάτων, μεταβάλλονται σε μικρομελέτες πολιτικής σκέψης, σε πικρό στοχασμό και εξέγερση κατά της αδικίας εις βάρος της Κύπρου, η οποία, ούτως ή άλλως, κυριαρχεί στο όλο έργο του, αποκαλυπτικό της καταπάτησης του δικαίου και των δικαιωμάτων του λαού της.

Στη *Γραμμή Λευκωσία - Αθήνα* θα σταθούμε λίγο περισσότερο. Είναι μεγάλη η κειμενική ποικιλία και αξιοπρόσεχτη η θεματική ευελιξία, γι' αυτό και ευκολότερη η συγκομιδή των στοιχείων εκείνων που χαρακτηρίζουν τον Σ. Παύλου ως σημαντικό πεζογράφο, ως δημοσιογραφούντα λογοτέχνη ή ως φιλολογούντα δημοσιογράφο, με το μικτό αλλά νόμιμο είδος που το έμαθε από τον Σολωμό, το τήρησε χωρίς φιλολογικές αγκυλώσεις και το απέδωσε, ανένταχτος και μοναχικός, με τον δικό του συγγραφικό τρόπο. Δεν διερωτηθήκαμε τυχαία στο μικροκείμενό μας «Εν πλησμονή τοι Κύπρις, εν πεινώντι δ' ου», γραμμένο με τον τρόπο εκείνου, στο αφιέρωμα μνήμης που του έγινε στη *Νέα Ευθύνη*, στο τεύχος Απριλίου-Ιουνίου του 2016, τί απ' όλα ήταν ο Σ. Παύλου: «μυθιστοριογράφος, διηγηματογράφος, ποιητής, δοκιμογράφος, κριτικός, αρθρογράφος, βιβλιογράφος, ερασιτέχνης πολιτικός αναλυτής, χρονογράφος, ιστορικός, φιλόλογος, δάσκαλος;». Πράγματι, ήταν όλα αυτά, και το αποδείκνυε καθημερινά εμπράκτως σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του· και μία από τις πιο σημαντικές, η σημαντικότερη ίσως από αυτές, ήταν η ιδιότυπη, η πηγαία και απροσποίητη γραφή του. Γιατί γραφή και πράξη ήταν αλληλένδετες και η μια υποστήριζε την άλλη.

Οι θεματικές του, πολύμορφες και πολύτροπες, συνέτειναν στη διαμόρφωση του γραπτού λόγου του, όπως τον περιγράψαμε. Η Κύπρος πρώτη, ωραία και μόνη, σαν τη Ζάκυνθο του Κάλβου. Η Ελλάδα άρρηκτα δεμένη μ' αυτήν· σταθερή η γραμμή Λευκωσία - Αθήνα. Και στις δύο μοίρασε αφειδώλευτα τη ζωή του, με θαυμαστή επιμονή και κρυφό παράπονο, που το «φώναζε» η σιωπή του, μέσα από τις υπαινικτικές και αξιοπρεπείς φράσεις των κειμένων του. Η παιδεία ως αυταξία, η λογοτεχνία ως ιδιαίτερη τέχνη, η ιστορία ως ερμαφρόδιτη λειτουργία, στα χέρια τού εκάστοτε δυνατού, αποτελούν έννοιες θεματικά προβεβλημένες, στις οποίες αναφέρεται ή καταφεύγει συστηματικά· η αρχαιότητα με κορωνίδα τον λατρευτό του Όμηρο (μικρή απόδειξη *Τα ομηρογενή* του, 2012) επανέρχεται επίμονα με τα φωτεινά παραδείγματά της – αρκεί να αποδελτιώσει κανείς τον αριθμό των αρχαίων συγγραφέων που ενδημούν στα έργα του· η Ορθοδοξία με θυρεούς τα πατερικά κείμενα και κυρίως τις Γραφές, αλλά και το πενθηφόρο έαρ της νεκρώσιμης ακολουθίας, κατά την οποία «των Αγίων ο χορός εύρε πηγήν της ζωής και θύραν Παραδείσου», που τόσο ταιριάζει στην κυπροπενθή γραφή του· και, ακόμη, η λογοτεχνία με εμβληματική την παρουσία του Γιώργου Σεφέρη, που τον γνώρισε σε βάθος, όταν εκπονούσε τη διατριβή του. Από τα βασικά μελήματα του, φορέας της παιδείας ακατάβλητος και προασπιστής της παράδοσης του τόπου του η γλώσσα, η ελληνική σε όλη τη θεαματική παραγωγή της, από τα ομηρικά χρόνια έως την ομηρογενή κυπριακή ντοπιολαλιά. Είναι ο χειρισμός της και η αξιοποίηση του πλούτου της το βασικό όπλο του λόγου του.

Αυτή η γλώσσα, δουλεμένη από τον ίδιο με κόπο και σε μακρά διάρκεια – είναι προσωπικές οι εμπειρίες που έχουμε από πολύωρες συζητήσεις για το πάθος του για τη γλώσσα από τα φοιτητικά μας χρόνια –, προσέδωσε στη γραφίδα του το ξεχωριστό της χρώμα: κυριολεκτική, παιγνιώδης και γλαφυρή, ευφάνταστη, με μικρό χιούμορ, ευγενικώς ειρωνική και ανεκδοτολογική, υπαινικτική με «ευανάγνωστες» σιωπές που θα αναπλήρωναν ολόκληρες σελίδες, ανατρεπτική προς επιλήσιμονες και αποδομητική των αντίπαλων ψευδεπιχειρημάτων, και προπάντων τολμηρή και αληθινή, αφοπλιστικά αληθινή, αποτελεί όντως το μεγάλο όπλο του· και ακόμη, εύληπτη και ευανάγνωστη, παρά τη χρήση πολλών αρχαίων, βυζαντινών και λόγιων γενικά τύπων, και συνακόλουθα προσιτή και εγκουστική στη σκέψη και κυρίως στην ψυχή και του πιο απλού αναγνώστη.

Με λίγα λόγια, ο λόγος του Σ. Παύλου χάρη στον εγκιβωτισμό πληθώρας πειστικών και ψυχωφελών πληροφοριών διδάσκει με εύχαρι τρόπο, ακόμη και στα πιο σοβαρά και φλέγοντα ζητήματα. Στοχαστής ο ίδιος, παρασύρει στον αναστοχασμό· οραματιστής, εξάπτει τη διάθεση για δημιουργία· πατριώτης, φλογίζει συγκινησιακά την αγάπη του καθε-

νός για τον τόπο του, την παράδοση και την ιστορία του. Όλα αυτά συναποτελούν την ταυτότητα του λογοτέχνη, υπό την ευρεία έννοια, Παύλου. Διότι και το πιο τεχνοκρατικό κείμενό του το διαπερνά η λογοτεχνικότητα.

Θα κλείσουμε με τους δασκάλους του, στιλίστες όλους, όπως ο ίδιος. Στα κείμενά του επανέρχονται τα ονόματά τους ή αναφορές, ευκαιριακές ή αναλυτικές σε έργα τους. Είναι ένας άτυπος οδηγός που μας οδηγεί στα πρότυπά του: Ο παιγνιώδης και στοχαστικός Εμμανουήλ Ροΐδης· ο ανατρεπτικός της επανάληψης Γιάννης Σκαρίμπτας· ο Γιώργος Ιωάννου, ο εραστής της μικρής φόρμας. Και οι τρεις αιρετικοί, κατά λογοτεχνιάν σαλοί. Ο λόγος τους μπόλιασε τον Σ. Παύλου, που με τα δικά του φτερά δημιούργησε αυτό το μονολεκτικά μη αποδιδόμενο είδος, το καθαρά προσωπικό, με το διακριτό ήθος, που διά πολλών προσπαθήσαμε να περιγράψουμε.

Ήθος ανθρώπω δαίμων: η ηρακλείτεια αυτή ρήση αποτελεί, όχι τυχαία βεβαίως, το μότο του βιβλίου *Γραμμή Λευκωσία - Αθήνα*.

Θεοδόσης Πυλαρινός

✪

Το μυστηριώδες *Ιφ*

Στη μνήμη του Σάββα Παύλου

Δεν εννοώ το αγγλικό *If*, που είναι και τίτλος του πασίγνωστου, πολυμεταφρασμένου και πολυπαραφρασμένου ποιήματος του Κίπλινγκ, ούτε το νησί *Ιφ*, που το μάθαμε από τον *Κόμη Μοντεκρίστο* του Δουμά, αλλά το επιφώνημα των βλάμηδων και κουτσαβάκηδων, που, αν διεκδικεί μια θέση στη γραμματεία μας, είναι επειδή το απαθανάτισε ο Μ. Μαλακάσης, βάζοντάς το στον τίτλο ενός «κουτσαβάχικου», όπως το λέει, ποιήματός του, που δημοσιεύτηκε στον *Νουμά* το 1904, αφιερωμένο στον Αλ. Πάλλη (τχ. 106, 25.7.1904). Για οικονομία του χώρου δεν θα παραθέσω ολόκληρο το ποίημα, που αποτελείται από επτά πεντάστιχες στροφές, παρά μόνο την πέμπτη στροφή, όπου εμφανίζεται η λέξη του τίτλου: «*Ιφ, κι α δεν κάμεις ράι, να 'ρθείς / απόψε βράδυ στο στενό, / μα το Σταβρό, που προσκυνώ, / ταχιά δε θα ξημερωθείς, / και θα χαθώ, μα θα χαθείς*».

Το ποίημα του Μαλακάση έκανε αίσθηση· ο Πάλλης, ενθουσιασμένος, απάντησε με δικό του ποίημα αναλόγου ύφους («*Μαργκόλφω*», *Νουμάς*, τχ. 111, 29.08.1904). Τους επόμενους μήνες δημοσιεύτηκαν στον *Νουμά* κι άλλα «*Τραγούδια του βλάμη*». Έναν χρόνο αργότερα, ο Άριστος Καμπάνης, σε άρθρο του στον *Ακρίτα* του Σκίπη («*Η παρακμή*», *Ακρίτας*, τχ. 22-23, Ιούλ-Αύγ. 1905, σ. 186) εντόπισε διάφορα φαινόμενα παρακμής, ανάμεσα στα οποία και τα «κουτσαβάχικα ποιήματα του κ. Μαλακάση», ενώ σε νέο κείμενό του («*Μια φιλολογική επιστολή και μια απάντησις*», *Ακρίτας*, τχ. 24, Σεπτ. 1905, σ. 230) επέμεινε: «Ο κ. Μαλακάσης, ο οποίος “εγκαταλείψας” τον “συμβολισμόν” εισήλθεν εις νέαν ποιητικήν σχολήν, τον “κουτσαβαχισμόν”». «*Εκίνησα εδώ την αγανάκτηση των ρατέδων, ότι τάχα κοροϊδεύω με την ιερή ποίηση*», αναθυμήθηκε αργότερα ο Μαλακάσης.¹

Με το θέμα του *ιφ* ασχολήθηκαν το 1998-99 ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος,² ο Γιάννης Πατίλης³ και ο Χρίστος Δάλκος⁴ από τις σελίδες του περ. *Πλανόδιον*, παραθέτοντας δυο τρία ακόμα παραδείγματα χρήσης από τη λογοτεχνία και διατυπώνοντας εικασίες για την ετυμολογία της λέξης. Συνοψίζοντας αργότερα τη συζήτηση αυτή ο Λευτέρης Παπαλεοντίου⁵ έκρινε ότι η έννοια δεν είχε ξεκαθαριστεί απόλυτα και ότι θα ήταν καλό να διασταυρωθεί με άλλες χρήσεις σε κείμενα της ίδιας εποχής. Αναρωτιέται αν πρόκειται για επιφώνημα, για προσφώνηση ή για κάτι άλλο.

Το 2011 ο Σάββας Παύλου, τον οποίο δυστυχώς δεν είχα την τύχη να γνωρίσω από κοντά, αλλά είχαμε αλληλογραφία και ανταλλάξαμε βιβλία, μου έστειλε ηλεκτρονικό μήνυμα προ(σ)καλώντας με να του λύσω την απορία που τον απασχολούσε καιρό σχετικά με τη σημασία του *ιφ*. Ο Σάββας ήταν ενήμερος της συζήτησης στο Πλανόδιον και είχε να εισφέρει ένα επιπλέον παράδειγμα χρήσης του *ιφ*. Του απάντησα αναφέροντάς του ορισμένα άλλα παραδείγματα που είχα βρει από δικές μου έρευνες, κι εκείνος με επιφόρτισε να γράψω ένα άρθρο για τα Μικροφιλολογικά. Σήμερα ξεπληρώνω αυτό το χρέος.

Θα παραθέσω παρακάτω όλα τα παραδείγματα χρήσης του *ιφ* που έχω αποδελτιώσει. Κατά τη γνώμη μου, το *ιφ* ήταν επιφώνημα των κουτσαβάκηδων, που φαίνεται πως είχε δύο βασικές χρήσεις: μεταξύ κουτσαβάκηδων, χρησίμευε ως προσφώνηση, συχνά με τη συμπλήρωση «αδερφάκι» προς τρίτους, πάλι, δήλωνε απειλή, που κάποτε γινόταν απροκάλυπτη: *Ιφ* και *σ' έφαγα*.

Όταν το επιφώνημα έγινε πιο γνωστό, άρχισε να εμφανίζεται στις στήλες των εφημερίδων και στο θέατρο έχοντας αποκτήσει πια φολκλορικό χαρακτήρα, σε επιθεωρήσεις, χρονογραφήματα και ευθυμογραφήματα όπου εμφανίζονταν κουτσαβάκηδες υπό τύπον καρικατούρας, με ένα από τα διακριτικά τους χαρακτηριστικά τη χρήση του *ιφ*. Σταδιακά, η λέξη πήρε και τη σημασία του κουτσαβάκιου ύφους («είναι όλο *ιφ*») ή ακόμα και του ίδιου του κουτσαβάκη (ένα *ιφ*).

1. Το παλαιότερο παράδειγμα χρήσης που έχω βρει προέρχεται από το λαϊκό μυθιστόρημα *Ο κύριος Πρόεδρος του Γεράσιμου Βώκου* (1893). Εκεί, σε διάλογο, ένας νεαρός λέει: «Ωχ, αδελφέ, δεν τους αφήνεις τους κουτσαβάκηδες, όλο ουφ και *ιφ* είν' από δαύτους και καμία προκοπή!».⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι σε άλλο σημείο του μυθιστορήματος (σ. 173) περιγράφονται οι μπράβοι ενός κομματάρχη, «υποκείμενα μυστηριώδη ... με ρεμπουμπλικές κατεβασμένες ως τα μάτια, με βλέμματα λοξά, με *ιχ!* μη μας μιλάτε και *ωχ!* θυσία θα γινούμε».

2. Σε χρονογράφημα της *Εστίας* (26.1.1897) με τίτλο «Ματαιότης ματαιοτήτων» και υπογραφή Μπ., γίνεται αναδρομή στην ιστορία της πλατείας Γερανίου: «Η ενδοξότερα εποχή του Γερανίου ήτο η εποχή καθ' ήν μετεβλήθη εις ωδικόν καφενείον και αφ' εσπέρας μέχρις αυγής σχεδόν κατεκλύζετο από τον κόσμον του αμανέ και του σαντουριού, από τους κουτσαβάκηδες του Ψυρρή και της Πλάκας, τους αντάμηδες του Μεταξουργείου και τους *ιφφ* της Αγοράς με τα φαρδιά τα μπλε ζωνάρια...». Η πρώτη φορά που το «*ιφ*» (εδώ «*ιφφ*») προσωποποιείται. Ευχαριστώ τον Κώστα Βλησιδίη που μου υπέδειξε το απόσπασμα.

3. Η τρίτη χρονολογικά ανεύρεση είναι το ποίημα «*Ιφ*» του Μαλακάση (1904).

4. Στο διήγημα του Κώστα Καρκαβίτσα «Ο Διαολής», που εκδόθηκε αργότερα αλλά σύμφωνα με ενδείξεις πρέπει να γράφτηκε γύρω στο 1910, περιγράφεται ένας μάγκας: «...ο Σπύρος ο Λέβεντος, ένας μαχαιροβγάλτης, που μόλις τρεις μήνες τώρα είχε τελειώσει το στρατιωτικό του και γύριζε με μπουμπουνισμένα τα μυαλά από την Αθήνα, με *ιφκλίκια* και *καμώματα* *χασικλή*». Το απόσπασμα το εντόπισε ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος στο Πλανόδιον.

5. Στο βιβλίο του Θωμά Σιταρά *Η παλιά Αθήνα ζει, γλεντά, γεύεται, 1834-1938* (Αθήνα, Ωκεανίδα, 2011, σ. 177) υπάρχει απόκομμα παλιάς εφημερίδας με την εξής αγγελία: «Φέρομεν εις γνώσιν του κοινού ότι εις την οδόν Κρατίνου 9, έναντι Δημαρχίας, λειτουργεί με όλους τους τύπους εστιατόριον οινοπωλείον ονομαζόμενον Γιαλί-Τζαμί, ή Μέλας Αετός ή Απάτητο Σούλι και είναι το καθημερινόν εσπερινόν εντευκτήριον ανθρώπων πάσης τάξεως, από φάρτυ-του μέχρι λιμοκοντόρων και των γνωστών *Ιφ* της πρωτευούσης». Το απόσπασμα είναι αχρονολόγητο αλλά η αναφορά στους αριστοκράτες «φάρτυ-του» το τοπο-

θετεί με μεγάλη πιθανότητα στην περίοδο 1909-1912. Ευχαριστώ τον Μάριο Μπλέτα που μου το υπέδειξε.

6. Στο ελληνοαμερικανικό περιοδικό *Η Νίκη* (τχ. 25. 21.9.1913), σε ανυπόγραφο ευθυμογράφημα με τίτλο «Στεφανής ο αχάλαγος», παρουσιάζεται ο κεντρικός ήρωας, φοβερός και τρομερός κουτσαβάκις, να επευφημεί, μαζί με την παρέα του, τον Βενιζέλο και τον βασιλιά Κωνσταντίνο, την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων, χρησιμοποιώντας και το επιφώνημα *ιφ*: «*Ιφ!* Βλάμης κι ο Διάδοχος! Αυτός θα φάει την Τουρκιά». Και πιο κάτω, σε γλέντι, ενώ τον αποχαιρετούν πριν καταταγεί εθελοντής: «*Ιφ!* αερός, καλό ...βόλι».

7. Σκριπ (11.6.1914), άρθρο εναντίον της κυβέρνησης Βενιζέλου: «Αφού απεκαλύφθησαν τέλειοι τύποι Λεονταρή με τα τελευταία “*ιφ!*” κατά της Τουρκίας, έμπροσθεν της απαντήσεως της οποίας – επεχούσης θέσιν ραπίσματος – εγρονυπέτησαν αναφωνήσαντες περίτρομοι ότι έχουν τας διαλλακτικωτέρας διαθέσεις, εξακολουθούν ακόμη πολιτικήν κουτσαβακίστικην».

8. Επιστολή του Νίκου Νικολαΐδη του Κύπριου προς τον Στέφανο Πάργα (Ιούλιος 1915): «Έλαβε το λόγο η Μαρίκα, ντυμένη ως Αλεκάκι (μόρτης, λωποδύτης, φανταστικός, με *ιφ!*)».⁷ Πρόκειται για τη Μαρίκα Κοτοπούλη που επέκρινε τους Πάργα και Νικολαΐδη για τη στάση τους απέναντι στον Παλαμά. Ευχαριστώ τον Λ. Παπαλεοντίου που μου το υπέδειξε.

9. Γελοιογραφία στη (βενιζελική) εφημερίδα *Εθνική* (5.4.1916), στην εποχή του Διχασμού, με τίτλο «Τα Ψυρριωτάκια της πολιτικής», παρουσιάζει τους αντιβενιζελικούς αρχηγούς Γούναρη, Δ. Ράλλη και Σκουλούδη ντυμένους κουτσαβάκις και κραδαίνοντας μαγκούρες και μαχαίρες να φωνάζουν: «*Ιφ!* Και σας φάγαμε!».

10. Σε χρονογράφημα στην πειραϊκή εφ. Φως (16.10.1916), με τίτλο «Στου Ξαβερίου», γίνεται λόγος για την «πολυκαμαρωμένη Αφροδίτη της γειτονιάς, το μήλον της έριδος των ιψ-αδρεφάκηδων».

11. Εφ. Πατρίς (5.5.1922), στήλη «Ζωή και κινήσις»: «Εις την πλατείαν της Αγίας Ειρήνης ένας μακάριος Έλληνας της συγχρόνου εποχής – ιψ, ρεπουμπλικίτσα, λινή φρεσκοσιδρωμένη στολή μεταφρασμένη διά πέμπτην ίσως φοράν, ύφος και αυθάδεια – σταματά εις ένα κατάστημα...».

12. Εφ. Πατρίς (5.7.1922), χρονογραφικό σκίτσο με τίτλο «Φασίσι» (sic). Περιγράφεται σκηνή γυναικοκαβγά στη γειτονιά: «Επενέβη το γειτονικόν καφενείον. Η ρεπουμπλικα, το γαρουφαλάκι στο αυτί, το ιψ, το βάσανο και η γλυκιά Νανά η αθεόφοβη».

13. Εφ. Έθνος (8.8.1922), χρονογράφημα του Ιερεμιά [Δημ. Ταγκόπουλου] στη στήλη «Ιερεμιάδες» με τίτλο «Δημοτικότητα». Γίνεται λόγος για μια θεατρική παράσταση όπου φίλος του χρονογράφου έχει «το ρόλο ενός κουτσαβάκη ... που ενθουσιάζουν το ακροατήριο όταν αυτό αποτελείται από “παιδιά μέχρι δεκαοχτώ ετών” και από ανθρώπους της αγοράς: / – Ιψ! μωρέ βάσανο, θα τραβήξω την ισόβια γιατί μου προσβλήνεις την οικογένεια!... / Μπισ και χειροκροτήματα και “όλο! όλο!” κι “από την αρχή” και τα τέτοια».

14. Εφ. Καθημερινή (15.11.1923), χρονογράφημα του Μπραν [Στάμος Μπράνιας] στη στήλη «Από μέρα σε μέρα» με τίτλο «Γράχηλος, ιψ! κτλ.». «Ένα θρασύτατον και προκλητικότατον ελληνικόν ιψ! εις την είσοδον του τραμ, την οποίαν είχε αποκλείσει». Ο χρονογράφος προσπαθεί να μπει στο τραμ αλλά «Το ιψ! μάς έβλεπε σαν κουνούπι και αδιαφορούσε». Μετά μπαίνει ένας υποδεκανέας στο τραμ και ... «το ιψ! κατεστράφη τελείως», δηλαδή πήρε κανονική στάση και σταμάτησε να εμποδίζει.

15. Εφ. Έθνος (8.2.1926), χρονογράφημα με τίτλο «Η αλανιάρικα», περιγράφεται μια λωποδύτρια «τέλειος θηλυκός μόρταρος»: «Λωποδυτεί, κλέπτει, χωρίς καμίαν έξαρσιν αλλά μόνον διά να γλεντήσει. Ιψ! έξω πτωχεία, αδελφούλα μου!». Ευχαριστώ τον Κώστα Βλησιδίδη που μου υπέδειξε το απόσπασμα.

16. Εφ. Παρατηρητής, Λεμεσός (27.9.1930). Δεν έχω δει το απόσπασμα αυτό, αλλά από αποσπασματική παράθεση στο Διαδίκτυο συνάγεται ότι στο άρθρο επικρίνεται η «ρεμπέτικη συμπεριφορά» μαθητών του γυμνασίου, με αναφορά στο επιφώνημα «Ιψ και σας φάγαμε».

17. Στο *Τάμα της Ανθούλας*, τη νουβέλα του Ν. Λαπαθιώτη που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο περιοδικό *Μπουκέτο* το 1932, υπάρχει στο τέλος ένα «τραγουδι παραπονεμένο – ένα είδος λαϊκού μοιρολογιού», όπου και οι στίχοι: «βρήκανε και τον ντεριλή το Ντάνα, το θερίο που 'κανε πέντε στην Παλιά και τρεις στο Παλαμήδι κι όντας μιλάει τσακίζεται και λέει “ιψ, τ' αδρεφάκι!”...». Το ίδιο στιχούργημα με κάποιες διαφορές βρίσκεται αχρονολόγητο και στο Αρχείο Λαπαθιώτη (βλ. Α. Παπαλεοντίου, ό.π., σσ. 27-28 για σχόλια).

18. Στη μετάφραση του μυθιστορήματος του Φ. Ντοστογιέφσκι *Ταπεινωμένοι και καταφρονεμένοι* (μτφρ. Κοραλία Μακρή, εκδ. Γκοβόστη χ.χ.) περιγράφονται δύο μεθυσμένοι: «Ο ένας ήταν πολύ νέο παλικάρι, αμούστακο ακόμα, με ύφος ιψ και τρομερά βλακώδικη έκφραση στο πρόσωπο». Το απόσπασμα το εντόπισε ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Το ενδιαφέρον είναι ότι, όπως αναφέρει ο Γιάννης Πατλής, στο ρωσικό πρωτότυπο δεν υπάρχει καμιά αναφορά σε μάγικο ή αλήτικο ύφος, δηλαδή η φράση «με ύφος ιψ» είναι προσθήκη της μεταφράστριας. Η έκδοση του Γκοβόστη δεν έχει χρονολογία, πάντως πρέπει να έχει γίνει μετά το 1920.

Όσο για την ετυμολογία της λέξης, δεν νομίζω ότι χρειάζεται να ταξιδέψουμε στην αρχαιότητα ή να σκεφτούμε υποχρεωτικά κάποιο τουρκικό δάνειο. Το επιφώνημα *ιψ* μπορεί θαυμάσια να αποτελεί μετεξέλιξη των επιφωνημάτων «ουφ» και «ωχ». Δεν είναι τυχαίο ότι στον Κύριο Πρόεδρο του Βώκου αναφέρονται πλάι πλάι το *ουφ* και το *ιψ*, ενώ σε άλλο

σημείο το ιχ πλάι στο ωχ – λες και καταγράφει ο συγγραφέας όλα τα εξελικτικά στάδια του σχηματισμού του επιφωνήματος.

Περισσότερο ενδιαφέρον έχει η μετέπειτα χρήση του ιφ, όχι πια από τους ίδιους τους κουτσαβάκηδες αλλά από τους δημοσιογράφους, μεταξύ άλλων σαν μέσο για να παρουσιαστούν οι πολιτικοί αντίπαλοι και ιδίως οι προσκείμενοι στην κυβέρνηση σαν τραμπούκοι και θιασώτες της βίας (αυτό παρουσιάζεται άμεσα ή έμμεσα στα υπ' αρ. 7, 9, 11, 12 και 14 παραπάνω).

Οπότε, ελπίζω ότι, πέντε χρόνια μετά την ερώτηση του Σάββα Παύλου και ογδόντα πέντε χρόνια μετά την τελευταία καταγραμμένη χρήση του, σχηματίσαμε μια κάπως καθαρή εικόνα για το μυστηριώδες ιφ!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όπως διηγείται ο Μαλακάσης, *Νουμάς* 566 (30.5.1915) 242.
2. *Πλανόδιον* 28 (Δεκ. 1998) 716-718.
3. *Πλανόδιον*, ό.π., σσ. 719-720.
4. *Πλανόδιον* 29 (Ιουν. 1999) 177-178.
5. *Στα Μικροφιλογικά Τετράδια* 7, Λευκωσία 2009.
6. Γεράσιμος Βώκος, *Ο κύριος πρόεδρος*, επιμ. Παν. Μουλλάς, Σοκόλης 2004, σ. 101.
7. *Νίκος Νικολαΐδης ο Κύπριος (1884-1956)*. Μια επανεκτίμηση του έργου του, επιμ. Λευτέρης Παπαλεοντίου, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 353.

Νίκος Σαραντάκος

Ό,τι πέρασε πέρασε σωστά Μνήμη Σάββα Παύλου

Πριν από έναν χρόνο, τον Ιανουάριο του 2016, έγραφα με χαρά ένα σύντομο κείμενο που διαβάστηκε στην παρουσίαση του βιβλίου του Σάββα Παύλου *Φώναξε τα παιδιά*, την τελευταία του συλλογή διηγημάτων. Έναν χρόνο αργότερα, γράφω και πάλι για τον Σάββα, αυτή τη φορά με ανάμικτα αισθήματα, καθώς είναι από τη μια η μεγάλη λύπη που μας εγκατέλειψε τόσο νωρίς, αλλά και από την άλλη η μεγάλη χαρά γι' αυτά που άφησε πίσω του, τόσο τα δημόσια με τις γραπτές του καταθέσεις και παρεμβάσεις όσο και τα ιδιωτικά που είχαμε την τύχη να δεχτούμε όσοι τον γνωρίσαμε από κοντά και τα οποία κρατούμε με πολλή αγάπη στη μνήμη.

Οι πρώτες φορές που είδα τον Σάββα ήταν στο πατρικό μου σπίτι, στη Λάρνακα, όπου επισκεπτόταν από καιρού εις καιρόν τον πατέρα μου, με τον οποίο τους συνέδεε στενή φιλία. Θυμάμαι, ως παιδί, τον ψηλό και στιβαρό μουσάτο άντρα, πιο συχνά να στέκεται παρά να κάθεται, να καπνίζει μανιωδώς και να μιλά με νεύρο.

Με εξαίρεση κάποιες πολύ αραιές και τυχαίες συναντήσεις, με τον Σάββα έρχομαι σε επαφή καμιά εικοσαετία αργότερα, όταν μου συνέστησε να στείλω ένα ανέκδοτο διήγημα στον επίσης στενό του φίλο Σταύρο Ζουμπουλάκη, διευθυντή τότε του περιοδικού *Νέα Εστία*. Ξεκίνησε από τότε μια φιλία μεταξύ μας, που με τον χρόνο δυνάμωνε και η οποία κράτησε μέχρι τον θάνατό του.

Δεν θα αναφερθώ στο πλούσιο και σημαντικό φιλολογικό και λογοτεχνικό του έργο, το οποίο βρίσκεται στη διάθεση του όποιου ενδιαφερόμενου και έχει ήδη διακριθεί στον χώρο των γραμμάτων. Θα πω λίγα λόγια μόνο για τον Σάββα ως άνθρωπο, όπως τον γνώρισα μέσα από τους αμέτρητους καφέδες που ήπιαμε μαζί τα τελευταία χρόνια.

Ο Σάββας ήταν ένας πολύ σπάνιος άνθρωπος, ιδιαίτερα ξεχωριστός. Τον διέκρινε κατ' αρχάς η οξύτητα του πνεύματός του. Διέθετε διεισδυτική ματιά που έφτανε στο βάθος και φώτιζε με ιδιότυπο τρόπο και εξέταζε πτυχές που ήταν σκοτεινές, δίνοντας νέες διαστάσεις στα πράγματα ή, έστω, επεκτείνοντάς τα. Αυτή την προσέγγιση ακολουθούσε σε μια σωρεία θεμάτων, καθώς ήταν εντυπωσιακή και η ευρύτητα των ενδιαφερόντων του: είτε επρόκειτο για πολιτικά θέματα (εγχώρια και διεθνή) είτε για φιλοσοφικά, κοινωνικά, φιλολογικά, για τη γλώσσα, την τεχνολογία, τον κινηματογράφο, τα μικρά και καθημερινά πράγματα, οτιδήποτε.

Εκτός από διανοούμενος μεγάλης ολκής, ο Σάββας ήταν επίσης εξαιρετος συνομιλητής. Από όσους ανθρώπους έχω γνωρίσει, ήταν οπωσδήποτε ο πιο δυναμικός και άξιος συνεχιστής της αρχαίας αγοράς. Λάτρης του διαλόγου, της τριβής με τους άλλους ανθρώπους – και κοινωνικής αλλά κυρίως διανοητικής – συχνά στις συζητήσεις που είχαμε (ως επί το πλείστον μαζί και με τον Γιώργο Τριλλίδη), εκεί που κουβεντιάζαμε και έπαιρνε τον λόγο, ρωτούσε χαριτολογώντας αυτοσαρκαζόμενος: «Μπορώ να αγορεύσω;» Ωστόσο, ποτέ δεν μονοπωλούσε τη συζήτηση. Η έγνοια του δεν ήταν να πει αυτά που σκεφτόταν· η έγνοια του ήταν η αλληλεπίδραση.

Είναι αδύνατο να μιλήσει κάποιος για τον Σάββα Παύλου χωρίς να κάνει έστω μια μικρή αναφορά στην απέραντή του αγάπη για την Ελλάδα. Παρόλο που συχνά διαφωνούσαμε σε συζητήσεις για «εθνικά θέματα», εντούτοις κατά κανόνα ήταν πολύ δύσκολο να αντικρούσει κανείς τα επιχειρήματά του, όχι μόνο γιατί ήταν εμπεριστατωμένα, αλλά και γιατί ο Σάββας, με την οξυδέρκεια που είχε, δεν διολίσθαινε ποτέ σε ακραίες θέσεις. Δεν ήταν, όμως, μόνο η οξυδέρκεια που τον απέτρεπε από κάτι τέτοιο. Ο Σάββας ήταν από τις εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις «εθνικόφρονα» (ας μου επιτραπεί ο παλιομοδίτικος όρος) που, παρά την προσήλωσή του στην Ελλάδα, δεν είχε οποιοδήποτε ίχνος ρατσισμού και μισαλλοδοξίας. Όσο οξύμωρο κι αν ακούγεται, ήταν ένας εθνικόφρων ουμανιστής που, ενώ αγωνιούσε για τον δικό του τόπο, εντούτοις διατηρούσε στο επίκεντρο τον άνθρωπο.

Βασικό χαρακτηριστικό του Σάββα ήταν πάνω απ' όλα το πάθος με το οποίο έκανε ό,τι έκανε, το οποίο προερχόταν από την αγάπη του για τη ζωή και την αγάπη του για όλα εκείνα με τα οποία ασχολούνταν. Το πάθος αυτό, παρά το συχνά δυναμικό και έντονο ύφος που του προσέδιδε, δεν τον απέτρεπε από το να στοχάζεται νηφάλια, αλλά μόνο του επέτρεπε, παράλληλα με τον νηφάλιο στοχασμό και τη βαθιά αναλυτική και κριτική σκέψη, να ζει έντονα τη ζωή. Ένας άνθρωπος διανοούμενος, πολυπράγμων, φιλικός και ανοιχτόκαρδος, με μεγάλο περίσσειμα ψυχής.

Πέρα από την αγάπη και τον θαυμασμό που έχω για τον Σάββα, απ' όσο τον γνώρισα μπορώ να επιβεβαιώσω πως «ό,τι πέρασε πέρασε σωστά».

Στέφανος Σταυρίδης

Ένας άκέραιος Έλληνοδιδάσκαλος

*Έλληνας σημαίνει να αισθάνεσαι και να αντιδράς
κατά έναν όρισμένο τρόπο· τίποτε άλλο.
(Όδ. Έλύτης, Άνοιχτά χαρτιά)*

Φυλλομετρῶ ξανά τέσσερεις τόμους ἄρθρων τοῦ Σάββα¹ καί ἐκπλήσσομαι πάλι μέ τό εὖρος τῆς θεματολογίας καί τήν ἔκταση τῆς ἐμβάθυνσης στά ποικίλα ζητήματα. Ξεχωρίζει

βέβαια ή ακάματη ἔγνοιά του γιὰ τή μία, ἀδιαίρετη Ἑλληνική Γραμματεία – ἀπό τά πρὶν ἀπό τὰ ὀμηρογενῆ του μυκηναϊκά μέχρι τόν καθημερινό Τύπο Ἑλλάδας καί Κύπρου. Ἄν λογαριάσει ἐπιπλέον κανεῖς πολυσέλιδες μελέτες μέ ἐξαντλητική βιβλιογραφική τεκμηρίωση γιὰ πρόσωπα τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, δύο διδακτορικές διατριβές (εἶχε τήν τιμή νά εἶναι ὁ πρῶτος διδάκτορας στό νεοῖδρυτο Πανεπιστήμιο Κύπρου), τήν ἐπιμέλεια περιοδικῶν καί τόν καθημερινό μόχθο στήν ἐκπαίδευση, δίκαια ἀναρωτιέται τότε τά πρόφταινε ὅλα, ὥστε νά μάς ἀφήσει τέτοιον ὄγκο στέρεων φιλολογικῶν καί λογοτεχνικῶν γραπτῶν! Μόχθος ἀνύστακτος, γραφή πυρετική θά ἔλεγα!

Μιά καί τά ἐπιστημονικά πεδία μας δέν συνέπιπταν, δέν μιῶ «ἐπαγγελματικά» καρδιακά προσπαθῶ νά ψελλίσω κάτι γιὰ ἕναν ἄξιο τεχνίτη τῆς μεταπολιτευτικῆς κυπριακῆς καί ἐλλαδικῆς λογιόσύνης.

Ὁ Σάββας εἶχε πολλές ὀψεις καί δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι τίς ξέρω ὅλες· θά ἐπιμείνω σέ ὅ,τι μέ συγκινεῖ περισσότερο στά γραπτά του.

Πρῶτα-πρῶτα αὐτή ἡ ἀξιοζήλευτη, χρονικά ἀσύνορη ἐλληνομάθειά του· πόσοι θά μποροῦσαν στή σημερινή Ἑλλάδα καί Κύπρο νά καυχηθοῦν πῶς διαβάζουν μονορούφι, κάθε καλοκαίρι, τόν Ὅμηρο στό πρωτότυπο; Νά ὑποθέσω ὅτι ἐντεῦθεν καί ἡ αἴσθησις στερεότητος καί διαύγειας πού δίνουν τά γραπτά του;

Ζηλεύω τό εἰρωνικό, καλοκάγαθα πειρακτικό, ἐπίμονο βλέμμα του, ὄχι ὄπλο ἐξόντωσης τοῦ ἀντιπάλου ἀλλά σωκρατικῆς μαιευτικῆς τῆς ἀλήθειας. Ἡ ὑπέρβαση μέσφ τῆς εἰρωνείας κάνει τά γραπτά του στολίδια.

Ἀξιοπαρατήρητο καί τό γερό, ὑγιές ἔνστικτό του, πού μέ τόση εὐφροσύνη ἀναμειγνύει στόν κοινό λόγο καί καθαρικά οὐ φωνητά, ἀποτέλεσμα νομίζω τῆς πέραν κάθε συμπλεγματικῆς ἀναστολῆς περηφάνειάς του γιὰ τήν καταγωγή του ἀπό τήν Κοκκινوترμιθιά μέ τίς ἀκλόνητες παραδόσεις.

Μπορεῖ νά λένε πῶς οἱ γεννημένοι σέ παραθαλάσσιους τόπους εἶναι πιό ἀνοιχτόμυαλοι ἀπό τούς καμπήσιους, ἀλλά ὁ Σάββας, μέ τό λοξό του, δξύ βλέμμα, ἀναιρεῖ τέτοιες γενικεύσεις· εἶναι ἀπό τίς περιπτώσεις πού ἐπαληθεύουν τόν λόγο τοῦ Walter Gropius: *Τό μυαλό εἶναι σάν τήν ὀμπρέλα· λειτουργεῖ καλύτερα ὅταν εἶναι ἀνοιχτό.*

Ἐπόμνηση σοβαρή: Θά βρεθεῖ φίλος νά συντάξει ἀναλυτική βιβλιογραφία του;

Δέν θεωρῶ τά γραπτά τοῦ Σ. Π. ἀπλῶς καλά δείγματα ἐλληνικῆς γραφῆς, ἔλκυστικά μὲν, ἀνώδυνα δέ. Γιατί τό προσωπικό του ἦθος, αὐτό πού σεβάσθηκαν ἐχθροί καί φίλοι, ἀναδύεται ἀκέραιο ἀπό αὐτά. Ἰδιαιτερα ὅταν εἶχε νά κάνει μέ τό ξεσκέπασμα εἴτε ψευδοδιανοουμένων εἴτε ἰδεολογικοπολιτικῶν ἀντιπάλων του, ὅπως οἱ ἀνίατα ἀνιστόρητοι καί συμπλεγματικοί Νεοκύπριοι,² δέν τόν ἀναχαίτιζε τίποτε, οὔτε κἀν τό ἐνδεχόμενο μιᾶς ἀρνητικῆς ἐξέλιξης στή σταδιοδρομία του! Ξέρουμε καλά οἱ παροικοῦντες τή ντόπια Ἱερουσαλήμ, πόσο ἀκριβά πλήρωσε τέτοιες ἀποκοτιές κουβαλώντας πίσω του μιᾶ ὀλόκληρη οἰκογένεια, δίχως νά ὑποστειλεῖ οὔτε γιὰ μιᾶ στιγμή τὰ «πιστεύω» γιὰ τά ὁποῖα κονταροχτυπιόταν. Καί ἀκόμα κάτι γενναϊότερο: μακριά ἀπό χαμαιλεοντισμούς καί καιροσκοπισμούς, δέν δίσταζε νά ὁμολογήσει καί ἀναθεωρήσει παλιά λάθη ἢ λανθασμένες θέσεις του, ἀλλάζοντας θέση συνεχῶς καί παραμένοντας σταθερά στό ἴδιο ὄχυρό (Πικιώνης), μέ τίμημα τήν ἀπομόνωση ἀπό ὁμοϊδέατες του κατά τόν βαρῦ λόγο τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου: *Σέ ἐποχές πάθους θεωρεῖται προδοσία νά φωνάζεις τήν ἀλήθεια.*³

Περπάτησε ἀντρίκεια στή ζωή του, τίμησε τίς φίλιές του, κονταροχτυπήθηκε στά φανερὰ, τίμησε τό ἐπάγγελμα του, τούς δικούς του, τόν τόπο του, τό γένος του! Ἄμποτε ὁ τόπος νά ἐβγαζε καί ἄλλους τέτοιους Ἑλληνοδιδασκάλους, μήπως καί ξανανθίσει ἡ ἐλπίδα!

Ἀνίτα, Ἄρη, Ἀχιλλέα, πάντα ψηλά τό κεφάλι γιά τόν σύζυγο καί πατέρα σας! Καί νά θυμᾶστε: Δάσκαλοι κρατοῦν τόν τόπο στή θέση του!⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Φιλολογικά καί ἄλλα, Λευκωσία 2005· Γραμμή Λευκωσία - Ἀθήνα, Λευκωσία - Ἀθήνα 2007· Μικροφιλολογικά καί ἄλλα, Λευκωσία 2010· Ἐκεῖ, στίς ὀμπρέλες..., Λευκωσία 2012.

2. Στό πλαίσιο αὐτό σημειῶνῶ τή δημόσια ὑπεράσπισή μου ἐκ μέρους του, ὅταν βρέθηκα νά κατηγοροῦμαι πσιώπλατα ἀπό ἀκαδημαϊκοὺς κύκλους τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου γιά κείμενό μου ἐναντίον τῶν Νεοκυπρίων· βλ. Σάββας Παύλου, «Ζήτησαν οἱ Ἑλλαδίτες», ἀναδημοσίευση στό βιβλίο του Ἐκεῖ, στίς ὀμπρέλες, Λευκωσία 2012, σσ. 169-172. Ἀσυζητητὴ δέχτηκε νά ἔλθει καί ὡς μάρτυρας ὑπεράσπισής μου ἐναντίον πανεπιστημιακοῦ, ποῦ μέ διέσυρε συκοφαντικά διὰ τοῦ τύπου. Γιά τή στάση του αὐτὴ εἶμαι ἰσόβια εὐγνώμων στή μνήμη τοῦ πολὺκλαστοῦ φίλου.

3. Βλ. στά *Collectanea*, Ἀθήνα 2009, ἀρ. 523.

4. Δ. Νόλλας, Φύλλα καπνοῦ, Ἀθήνα 2005, σ. 83.

Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Αἵρεσις βίου

Τρία, τουλάχιστον, βιβλία τοῦ Σάββα Παύλου ἔχουν συναφεῖς τίτλους καί ὁ ἐμφανὴς κρικός ποῦ τὰ συνδέει εἶναι τὸ ἐπίθετο «φιλολογικά»: *Φιλολογικά καί ἄλλα* (Λευκωσία 2005), *Μικροφιλολογικά καί ἄλλα* (Λευκωσία 2010), *Φιλολογικά μελετήματα* (Λευκωσία 2014).

Αυτό δὲν σημαίνει πὼς ἄλλα του βιβλία, λογουχάρη τὰ ἐνδιάμεσα *Γραμμὴ Λευκωσία - Ἀθήνα* (Λευκωσία - Ἀθήνα 2007) ἢ *Ἐκεῖ, στίς ὀμπρέλλες... Ἀλεξίκακα καὶ ἀλεξίβροχα κείμενα γὰρ τὴν Κύπρο* (Λευκωσία 2012) ὑστεροῦν σὲ φιλολογικὲς ἀρετές, κάθε ἄλλο. Ὁ Σάββας μὲ τὸ «φιλολογικά», σὲ καιροῦς ποῦ ἡ Φιλολογία δὲν ἔχει πολλὴ πέραση καὶ οἱ φιλόλογοι μεγάλῃ ὑπόληψῃ, δηλώνει τὴν ταυτότητά του καὶ τὴ θεμελίωση τῶν γραπτῶν του.

Εἶμαι μακριὰ ἀπὸ τὴν Κύπρο καὶ πέρασαν ὄχι λίγα χρόνια ἀπὸ τότε ποῦ πάτησα τὰ χῶματά της γιὰ τελευταία φορά, ὥστόσο ὅλα μὲ βεβαιώνουν πὼς τὸ σπουδαιότερο καὶ πιθανῶς μεγαλύτερο μέρος τῶν φιλολόγων τοῦ Νησιοῦ ὀρθοτομεῖ τὸν λόγο τῆς ἀλήθειας. Ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες αὐτοῦ τοῦ κύκλου καὶ ὁ Σάββας, ποῦ τὸν συγκινοῦσε ὁ μαρτυρικὸς Παῦλος Μελάς καὶ τὸν ἔθελγε ὁ ζαβὸς ποιητῆς τῆς πόλης μου, ἐνῶ εἶχε παραμάσχαλα τὸν Ὅμηρο καὶ συγχοκουβέντιαζε μὲ τὸν ποιητὴ ποῦ ἰστόρησε μὲ λεπτομέρειες τὴν Κύπρο.

Μακάρι νὰ τὸν εἶχα ἀκούσει νὰ διδάσκει στὴν τάξη τοῦ Ὅμηρο, τραγικοῦς ἢ Πλάτωνα ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, πολὺ περισσότερο ὅμως Γραμματικὴ καὶ Συντακτικὸ τῆς Ἀρχαίας Ἀττικῆς διαλέκτου ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια τοῦ Ἀχιλλέως Α. Τζαρτζάνου. Ναι!

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Σάββας Παύλου: «Στὴν κηδεῖα του Σεφέρη εκφράστηκαν οἱ πρώτες αντιχουντικὲς σπίθες μας δημόσια»

Ὁ Σάββας Παύλου βρέθηκε πλάι μου, φυσικά κι ἀνθρώπινα, χωρὶς διαδικασίες γνωριμίας. Ἔτσι ὅπως γίνεται σὲ χρόνια δίσεκτα, ὅταν οἱ συνθήκες ορίζουν καθήκοντα καὶ οἱ συνειδήσεις ἀνταποκρίνονται χωρὶς ὀρους καὶ προϋποθέσεις. Ἦταν ἡ ἐποχὴ που ἡ Χούντα κατέλυσε τὴ δημοκρατία στὴν Ελλάδα καὶ ἐπέβαλε στὴ χώρα ἓνα καθεστῶς τυραννίας, ἀντίθετο σὲ κάθε ἔννοια ἐλληνικῆς ἢ παγκόσμιας ἀρχῆς καὶ ἀξίας.

Εμεῖς ἐδῶ στὴν Κύπρο, που προσβλέπαμε πάντα πρὸς τὴν Ελλάδα ὡς ἓναν χῶρο πνευματικῆς, ἰδεολογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐνότητας, νιώσαμε βαρῦτα τὸν πόνο τοῦ διασυρμοῦ τῆς χώρας. Ἡ Ελλάδα, ἀντὶ νὰ λάμπει καὶ νὰ ἀκτινοβολεῖ μὲ τοὺς ἀγῶνες καὶ τὶς θυσιῆς τοῦ λαοῦ τῆς γιὰ ἐλευθερία καὶ δημοκρατία, μὲ τὸ πραξικόπημα καὶ τὴ δικτατορία τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 γινόταν σύμβολο καταπίεσης καὶ ἀπανθρωπιάς. Ὁ ἀντίκτυπος σὲ ὅλο τὸν κόσμο ἦταν συγκλονιστικός. Δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ ἀνεκτὴ ἡ δικτατορία στὴ χώρα που γέννησε τὴ δημοκρατία. Ἡ ἀποδοκιμασία γενικὴ καὶ ἡ χώρα σὲ ἀπομόνωση. Ὅ,τι θεωρούσαμε ὡς ἐλληνικὲς ἀξίες εἶχε βεβηλωθεῖ καὶ εὐτελιστεῖ. Ἡ ἐπιβολὴ τῆς Χούντας στὴν Ελλάδα συνδυάστηκε ἐξαρχῆς καὶ μὲ ἀπειλὲς ἐναντίον τοῦ κυπριακοῦ ἐλληνισμοῦ. Ἡ βία καὶ ἡ τρομοκρατία ἀρχισαν νὰ γίνονται αἰσθητὲς καὶ στὴν Κύπρο.

Εμεῖς ἐδῶ μετέωροι, ἀνάμεσα σὲ μια ἐσωτερικὴ κρίση, μὲ τὶς διακοινοτικὲς ταραχές, καὶ ἀντιμέτωποι μὲ τὴν ἀπειλὴ τῆς τουρκικῆς ἐισβολῆς, νιώσαμε ξαφνικά γυμνοί, ἀδύναμοι, ἀπομονωμένοι καὶ μὲ τὴν αἴσθησι ἐνός ἐπαπειλούμενου ἱστορικοῦ τέλους. Ὁ Σάββας σημειώνει ὅτι ἡ ἀνάκληση τῆς ἐλληνικῆς μεραρχίας, τὸν Δεκέμβρη τοῦ 1967 «ἦταν ἡ πρώτη πράξη γιὰ νὰ ἀφεθεῖ ἡ Κύπρος ἀνυπεράσπιστη στὴν τουρκικὴ βουλμία».

Ὁ Σ. Παύλου γνώρισε τὸ δράμα τῆς Ελλάδας στὴν πιο εὐαίσθητη περίοδο τῆς ζωῆς του. Μαθητῆς, ἀκόμη, στὸ Γυμνάσιο, ἡ ἀνήσυχη ψυχὴ του καὶ οἱ ἀναζητήσεις τῆς εφηβείας του τὸν ἔκαναν νὰ ἀντιδράσῃ ἐναντίον τῆς Χούντας μὲ ὅλες τὶς σκέψεις καὶ τὰ αἰσθημάτά του. Πέρασε τὴ μεγάλη δοκιμασία τῆς θητείας στὸν στρατὸ στα χρόνια τῆς Χούντας. Προπαγάνδα καὶ βία. Ἀντεῖξε τὴ βία καὶ ἀντιστάθηκε στὴν προπαγάνδα. Ἦταν ἡ ἐποχὴ

φυλακίσεων, βασανιστηρίων και διωγμών για κάθε στρατιώτη που ήταν απροσάρμοστος στα κελύσματα της Χούντας. Δεν ήταν σπάνια και η είδηση για θανάτους εθνοφρουρών από «τυχαία» εκπυρσοκρότηση όπλου. Το ότι ο Σάββας μπήκε αντιχουντικός και βγήκε αντιχουντικός ήταν ενδεικτικό των στέρεων πεποιθήσεων και της ασυνήθιστης για νέο ωριμότητάς του. Ούτε η τρομοκρατία ούτε η πατριδοκαπηλία της Χούντας τον έκαναν ν' αλλάξει. Είχε μέσα από το σπίτι του την προπαίδια της ανθρωπιάς, μέσα από τα αδέρφια του την τάση της αναζήτησης, και ο ίδιος από μικρός είχε τη φλόγα της μάθησης και την τόλμη της άποψης.

Ζούσαμε όλα εκείνα τα χρόνια με την αγωνία της Κύπρου, με τη θλίψη της Ελλάδας. Εγώ, από μια παλαιότερη γενιά, βαρυφορτωμένος από εμπειρίες και διαψεύσεις, κι εκείνος νιόβγαλο παλληκάρι, με πίστεις και πεποιθήσεις με τις οποίες ανακάλυπτε τον δικό του δρόμο. Αναζητούσαμε την πορεία μας μέσα σε αντιξοές συνθήκες, όταν οι λέξεις και οι έννοιες είχαν χάσει το νόημά τους, όταν πατρίδα και πατριωτισμός ταυτίζονταν με την τυραννία, και όταν χαρακτηρίζονταν ανθέλληνες όσοι μάχονταν για τη δημοκρατία στην Ελλάδα.

Αργότερα, όταν φάνηκε η αντιπαράθεση της Χούντας με τον Μακάριο και άρχισε η εμφύλια δράση της ΕΟΚΑ Β', πολλοί ήταν εκείνοι που τοποθετήθηκαν μακαριακά, όχι και κατ' ανάγκη αντιχουντικά. Αναζητούσαν, μάλιστα, την υποστήριξη του Παπαδόπουλου στην αναμέτρηση με την ΕΟΚΑ Β'. Ο Σάββας το αντιλαμβάνεται και σημειώνει: «Η γενικότερη δράση ήταν εθνική, αντιχουντική, με ψήγματα αντιδικτατορικά». Δεν βρίσκει την κατάσταση στην Αθήνα καλύτερη. Σημειώνει: «στην Αθήνα ήμασταν περιχαρακωμένοι από την ελλαδική κοινωνία [...]. Δεν υπήρχε αντιχουντική δραστηριότητα που να σε παρασύρει».

Ο αντιχουντισμός του δεν ήταν απλώς μια πολιτική τοποθέτηση ενός ευαίσθητου ανθρώπου, ήταν προϊόν ενός τρόπου ζωής, μιας κουλτούρας. Τακτικός επισκέπτης, ως στρατιώτης κι αργότερα ως φοιτητής, στη «Στέγη των Κυπριακών Χρονικών», όπου στεγαζόταν και η Επιτροπή Αποκατάστασης της Δημοκρατίας στην Ελλάδα, είχε ως οδηγό τη δήλωση του Γιώργου Σεφέρη της 28ης Μαρτίου 1969. Η μεγάλη καμπή για τον Σάββα Παύλου ήρθε με την κηδεία του Γιώργου Σεφέρη. Εκεί «στην κηδεία του Γιώργου Σεφέρη εκφράστηκαν» γράφει «οι πρώτες αντιχουντικές στίβες μας δημόσια».

Από εκεί και πέρα αναζητά παντού τη δράση μέσα από δημοκρατικές, ακόμη και αναρχικές ομάδες, μετέχει σε όλες τις κινητοποιήσεις, στη Νομική Σχολή το 1972 και στο Πολυτεχνείο το 1973. Δεν ακολουθεί τυφλά. Οι κρίσεις του, διεισδυτικές, περιλαμβάνουν και τοποθετήσεις συντρόφων του. Τον ξενίζουν μυθοπλασίες για συμβάντα στην Ελλάδα και παρανοήσεις γύρω από το Κυπριακό.

Η επόμενη σημαδιακή μου συνάντηση μαζί του ήταν τον καιρό που έγραφε τη διατριβή του για τον Γιώργο Σεφέρη. Ανοίξαμε τότε το σεντούκι για να βρούμε όσο αντιδικτατορικό υλικό διασώθηκε μετά την επιδρομή και τη λεηλασία του αρχείου μου από τη Χούντα. Ήθελε υλικό για τον Σεφέρη στα χρόνια της Χούντας. Ήταν η εποχή των Κυπριακών Χρονικών, με τον Σεφέρη τακτικό συνεργάτη του περιοδικού και σε στενή επαφή με την αδελφή μου, την Ήβη Μελεάγρου. Ήταν, ακόμη, η εποχή της «Επιτροπής Αποκατάστασης της Δημοκρατίας στην Ελλάδα», με τις ελληνικές και διεθνείς της διασυνδέσεις, τον πλούτο των εγγράφων της και των πολλών αντιχουντικών φυλλαδίων, περιοδικών και εφημερίδων, κάθε λογής προέλευσης και ιδεολογικής κατεύθυνσης.

Αναζητούσαμε φύλλο με φύλλο αναφορές στον Σεφέρη. Βρήκαμε σε πολλά δημοσιεύματα ποιήματα, σχόλια, δοκίμια, άρθρα, ιδιαίτερα μετά τη δήλωσή του της 28ης Μαρτίου 1969. Ζήσαμε ξανά μαζί τη συγκίνηση της πρώτης ανάγνωσης, που έκτοτε παραμένει μέσα μας ανεξίτηλο πνευματικό εφόδιο. Στη διατριβή του ο Σάββας αφιερώνει μεγάλη

έκταση σ' εκείνη την εποχή, που δικαιώνει τον ποιητή ως ολοκληρωμένο πνευματικό άνθρωπο, με αίσθηση ευθύνης έναντι της ιστορίας του λαού και του τόπου. Ταυτόχρονα, όμως, ο μελετητής του Σεφέρη αποκαλύπτει και τις δικές του πνευματικές ανησυχίες.

Μπορώ να πω ότι εκείνη η συνεργασία με τον Σάββα έμεινε βαθιά ριζωμένη μέσα μου, μέχρι που ακόμη και τώρα, όταν ανακατεύοντας τα χαρτιά μου βρίσκω κι άλλα στοιχεία κι άλλα δημοσιεύματα σχετικά με τον Σεφέρη, σκέφτομαι: «πού είναι ο Σάββας να του τα δώσω;»

Κι ένας επίλογος. Δείγμα ανθρωπιάς και αναγνώρισης άλλου λογοτέχνη ήταν αυτά που έγραψε για τον Χριστάκη Γεωργίου ως θύμηση και μνημόσυνο: «Νέος φοιτητής τότε, φανατικός για γράμματα, εκμεταλλεύτηκα τη βιβλιοθήκη των Κυπριακών Χρονικών, που βρισκόταν στον προθάλαμο του οδοντιατρείου του Τάκη Χατζηδημητρίου. Δανείστηκα και διάβασα πολλά βιβλία (Ήβη Μελεάγρου, Χριστάκη Γεωργίου, Γιάννη Κατσούρη κ.ά.). Κάποτε, σε μια εξόρμηση για τις κομματικές δραστηριότητες της ΕΔΕΚ, συνόδευα τον Τάκη Χατζηδημητρίου, ο οποίος είπε ότι είχαμε περιθώριο για να περνούσε από τον Χριστάκη Γεωργίου και κάτι να του αφήσει [...] Ήταν νύκτα κι εγώ παρέμεινα στο αυτοκίνητο. Ο Τάκης τούς αποχαιρέτησε κι εγώ ρώτησα αν αυτός είναι ο Χριστάκης Γεωργίου [...], του οποίου είχα διαβάσει τα βιβλία του Ρωγμές και Παράλληλοι. Μόλις το είπα αυτό, ο Τάκης Χατζηδημητρίου πάτησε φρένο και φώναξε από το παράθυρο: “Ξέρεις ότι έχω στο αυτοκίνητό μου έναν άνθρωπο που έχει διαβάσει και τα δυο σου τα βιβλία;” Και τότε αμέσως το ζεύγος έκανε μεταβολή. Ο Χριστάκης Γεωργίου και η γυναίκα του έτρεξαν προς την πλευρά του συνοδηγού, πλησίασαν προς το παράθυρο και με έβλεπαν σαν προϊστορικό μεγαθήριο, σαν το πιο παράξενο ον του πλανήτη, μα και σαν λύτρωση πνευματική».

Με τον Σάββα Παύλου δεν συμφωνούσαμε πάντα, όμως ποτέ δεν χάλασε η φιλία μας. Τώρα πια συνεχίζεται η διαλεκτική μας σχέση, με μεσολαβητή τον χρόνο και την ιστορία.

Τάκης Χατζηδημητρίου

